

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abışov Seymur Natiq oğlu

**“Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqi və
qiymətləndirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 – STATİSTİKA

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikasi

Elmi rəhbər:
dos. A.İ.Cabbarova

Magistr proqramının rəhbəri:
Dos.V.E. Teymurova

Kafedra müdiri _____

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT:

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti statistik tədqiqatın obyektı kimi.....	6
1.1 Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin məqsədi və onun statistik qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti.....	6
1.2 Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri.....	19
1.3 Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin tədqiqində istifadə edilən maliyyə əmsalları.....	30
II FƏSİL. Müəssisələrin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin statistik təhlili və qiymətləndirilməsi.....	36
2.1 Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrinin statistik təhlili	36
2.2 Müəssisələrdə mənfəətin dəyişməsinə təsir edən amillərin statistik öyrənilməsi.....	51
2.3 Müəssisələrin rentabelliyyə amillərinin təsirinin statistik təhlili.....	58
2.4 Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqi.....	62
Nəticə.....	70
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	75
PE3IOME.....	77
SUMMARY.....	78

G İ R İ Ş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Bazar münasibətlərinə keçən ölkələr üzrə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqi xüsusilə aktualdır.

Müasir şəraitdə material, əmək və maliyyə ehtiyatlarının müəyyən edilmiş normalara uyğun istifadə edilməsi, mövcud olan əmlak və onun hərəkəti, müəssisələrin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətində baş verən neqativ halların qarşısının vaxtında alınması, müəssisə daxili ehtiyatların aşkara çıxarılması üçün mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında müəssisələrin maliyyə göstəricilərinin statistik təhlilinin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti göstəriciləri müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir və hər hansı dövr ərzində müəssisənin əldə etdiyi mənfəət və rentabelliğin səviyyəsi, maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti və s. ilə xarakterizə olunur.

Müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik təhlili və qiymətləndirilməsi onların daha düzgün idarə olunması üçün çox vacibdir. Bu baxımdan müəssisənin maliyyə vəziyyətində baş verən dəyişiklikləri statistik öyrənmək, ona təsir edən mühüm amilləri aşkara çıxarmaq, maliyyə vəziyyətinin onun kommersiya fəaliyyətindən və maliyyə nəticələrindən asılılığını müəyyən etmək, müəssisənin maliyyəsi ilə maliyyə vəziyyəti arasında olan asılığını öyrənmək və maliyyə vəziyyətində təxmin edilən meyilləri aşkar etmək müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik öyrənilməsinin əsas istiqamətlərindən hesab edilir. Bütün bu deyilənlər bir daha onu isbat edir ki, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik öyrənilməsi obyektiv zərurətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müəssisələrin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyəti statistikasının predmeti onların maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətini miqdarca səciyyələndirməkdən və bu məqsədlə müvafiq göstəricilər sistemini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın **əsas məqsədi** bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətini statistik tədqiq etməkdən və qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas **vəzifələrinə** aşağıdakıları aid etmək olar:

- müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik öyrənilməsinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq və ümumiləşdirmək;
- müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin informasiya mənbələrini və təhlilin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək ;
- müəssisələrin maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilər məcmusunu müəyyənləşdirilmək və statistik təhlil etmək;
- müəssisənin mənfəətini, rentabellik göstəricilərini və habelə onların dinamikasına təsir edən amilləri təhlil etmək.

Tədqiqatın **elmi yeniliyinə aşağıdakılar daxildir:**

- müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən göstəriciləri sistemi araşdırılmışdır;
- müəssisələrin maliyyə vəziyyətini tədqiq edərkən istifadə edilən maliyyə əmsallarının hesablanması qaydası izah edilmişdir;
- müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər statistik təhlili edilmişdir;
- mənfəət və rentabelliğin səviyyə və dinamikasına müxtəlif amillərin təsiri müxtəlif statistik üsullarla öyrənilmişdir;
- mənfəətin məbləğinin əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin səviyyəsindən asılılığının sıxlığı korrelyasiya – reqressiya metodu ilə hesablanmışdır;
- Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti haqqında əsas informasiya bazasını bütün müəssisələr tərəfindən dövlət statistika orqanlarına öz maliyyə vəziyyətlərinə dair təqdim etdikləri maliyyə hesabatları, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, internetdən götürülmüş məlumatlar, yerli və xarici müəlliflərin bu mövzu ilə bağlı elmi araşdırmaları təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqində cədvəl, qrafik, mütləq və nisbi kəmiyyətlər, orta kəmiyyətlər, balans, dinamika sıralarının analitik göstəriciləri, indekslər, korrelyasiya – reqressiya və s. statistika metodlarından və maliyyə riyaziyyatının (maliyyə - iqtisadi hesablamaların) standart xarakter daşıyan konkret hesablamalarından istifadə edilmişdir.

İşin həcmi və quruluşu. Ümumi həcmi 78 səhifə olan dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və 30 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan quruluşa malikdir.

Birinci fəsil “**Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti statistik tədqiqatın obyekt kimi**” adlanır. Bu fəsildə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik təhlilinin əhəmiyyəti araşdırılmış, onun vəzifə və informasiya mənbələri öyrənilmiş, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin məqsədi və göstəriciləri sistemi müəyyən edilmiş və müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin tədqiqində istifadə edilən maliyyə əmsallarının hesablanması qaydaları izah edilmişdir.

İkinci fəsil “**Müəssisələrin maliyyə -təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin statistik təhlili və qiymətləndirilməsi**” adlanır. Bu fəsildə müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər statistik təhlil edilmiş, müəssisələrin mənfəət və rentabellik göstəricilərinin hesablanması və onların dəyişməsinə amillərin təsiri statistik öyrənilmiş, mənfəətin məbləğinin əmtəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin səviyyəsindən asılılığının sıxlığı korrelyasiya – reqressiya metodu ilə hesablanmış və Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti statistik tədqiq edilmişdir.

I FƏSİL. Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti statistik tədqiqatın obyektı kimi

1.1 Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin məqsədi və onun statistik qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti

Müasir şəraitdə müəssisələrdə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili müəssisədə düzgün maliyyə siyasətinin formalaşmasını tələb edir. Beləki, müəssisənin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün müəssisədə səmərəli maliyyə sistemi qurulmalıdır ki, bu da düzgün maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu siyasətinin əsas istiqamətlərinə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili, kredit siyasətinin işlənilib hazırlanması, mənfəətin bölgüsü və istifadəsi siyasətinin müəyyən edilməsi, istehsal xərclərinin idarə olunması və s. aid edilir. (13)

Müəssisələrdə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili;
- Zərərsizlik səviyyəsinin təhlili.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti dedikdə müəssisənin istehsal ehtiyatları ilə təminatı, maliyyə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsi, dövriyyə fondlarının dövr sürəti, müəssisənin bank krediti ilə necə təmin olunması, debitor- kreditor borcların vəziyyəti, büdcəyə ödəmələrə görə maliyyə orqanları ilə qarşılıqlı hesablaşmaların vəziyyəti, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və s. başa düşülür. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin normal olması dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin, istehsalın, satışın ahəngdarlığının artırılmasını və bunun nəticəsində təsərrüfat fəaliyyətindən yüksək nəticələr əldə edilməsini təmin edir və bu işə müəssisədə hesablaşmaların vaxtılı - vaxtında aparılmasından, dövlət büdcəsi qarşısındakı öhdəliklərin vaxtında ödənilməsindən, maliyyə-kredit və hesablaşma intizamının gözlənilməsindən, uçot hesabat işlərinin düzgün təşkilindən bilavasitə asılıdır.

Müəssisələrdə maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmamasından, dövriyyə vəsaitlərindən istifadə edilməsi üzrə mövcud qaydaların pozulması hesabına vəsaitin dövriyyədən yayınmasından, müəssisənin kreditləşmədən çıxarılmasından, hesablaşma intizamının pozulması hesabına debitor borcların artmasından, yüklənmiş və yola salınmış, akin istehlakçıların tələblərinə cavab verməyən məhsulların tədiyyə tələbnaməsinin ödənilməsinə alıcı təşkilatın etiraz etməsindən və s. səbəblərdən baş verir. Belə halda müəssisənin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqinin məzmunu əsas və dövriyyə fondlarından istifadənin məqsədə uyğunluğunu öyrənməkdən, onun maliyyə və kredit sistemi ilə, mal satan və alıcı təşkilatlarla, ayrı-ayrı şəxslərə dair debitor və kreditorlara qarşılıqlı hesablamaların aparılması vəziyyətini öyrənməkdən və bu sahədə əməli təkliflər proqramını işləyib hazırlanmasından ibarətdir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili müəssisənin əmlakının və onun yaranma mənbələrinin, maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətinin təhlilindən ibarətdir. (14)

Müəssisənin əmlakı dedikdə onun istifadəsində olan vəsait başa düşülür. İstehsalın həcmindən, istehsal edilən məhsulun quruluşundan və texnoloji xarakterindən asılı olaraq, hər bir müəssisənin istehsal fəaliyyətinə başlaması və davam etməsi üçün müəyyən miqdarda özünəməxsus vəsaiti (əmlakı) olmalıdır. Bu vəsait müəssisə yaradılan zaman onun tabe olduğu baş idarə tərəfindən birdəfəlik verilir. Müəssisələr özünün istehsal və tədavül prosesində ona verilmiş bu xüsusi vəsaiti qoruyub saxlamalı, onun azalması və itirilməsinə yol verməməli və həmin vəsaiti daha da artırmaya çalışmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif mülkiyyət formalarına aid olan bütün müəssisələr özünəməxsus vəsaitin (əmlakın) artırılmasına və ya sabit saxlanmasına istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, mənfəət üzrə tapşırıqların artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi və s. hesabına nail ola bilər .

İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov və N.İsmayılovun “İqtisadi təhlil” adlı dərslində göstərilir ki, müəssisənin əmlakının mövcud vəziyyətini, dinamikasını

və quruluşunu öyrənmək üçün muhasibat balansının məlumatlarından istifadə olunur. Müəssisənin əmlakının və onun yaranma mənbələrinin təhlilini həyata keçirmək üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib edilir: (11)

Cədvəl 1.1

A müəssisəsinin əmlakının mövcud vəziyyəti, tərkibi və quruluşunun təhlili üçün tərtib edilən cədvəlin maketi

Müəssisənin vəsaiti	İlin əvvəlinə məbləği		İlin sonuna məbləği		Hesabat dövründə artma(+), azalma(-)		Müəssisə vəsaitlərinin quruluşunun dəyişilməsi, %-lə
	min manatla	%-lə	min manatla	%-lə	min manatla	%-lə	
Cəmi aktivlər							
Uzunmüddətli aktivlər							
Qeyri – maddi aktivlər							
Cari aktivlər							
Material – dövriyyə vəsaiti							
Pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızlar							
Debitor borcları və s. aktivlər							

Cədvəldən görüldüyü kimi, burada müəssisənin ilin əvvəlinə və sonuna cəmi aktivlərinin ümumi məbləği, o cümlədən uzunmüddətli aktivlərin, qeyri – maddi aktivlərin, cari aktivlərin, material – dövriyyə vəsaitlərinin, pul vəsaiti və qısamüddətli qiymətli kağızların, debitor borcları və s. aktivlərin vəziyyəti və hesabat dövründə onların artması və azalması haqqında məlumat əks olunur.

Müəssisənin əmlakı və onun formalaşması mənbələrinin təhlili aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Müəssisənin vəsaitininin (aktivlərinin) tərkibinin təhlili;
- 2) Müəssisənin vəsaitininin (aktivlərinin) formalaşması mənbələrinin təhlili;
- 3) Müəssisənin vəsaitininin (aktivlərinin) və onların mənbələrinin dəyişməsinin təhlili.

Müəssisələrin vəsaitininin tərkibi onların istehsal etdiyi məhsulun xarakterindən, tərkibi və quruluşundan aslıdır. O, istehsal ehtiyatlarından, pul və hesablaşmalarda olan vəsaitdən ibarət olmaqla müəssisənin istehsal vəsaitini təşkil edir. Müəssisənin istehsal vəsaitininin əmələgəlmə mənbələrindən və istehsaldakı istifadə edilmə xarakterindən asılı olaraq əmək vəsaiti və əmək cisimlərinə, yaxud əsas və dövriyyə vəsaitinə bölünür. Müəssisənin əsas və dövriyyə fondları (vəsait) onların maddi-texniki bazasının əsasını təşkil edir.

Müəssisələrdə əsas və dövriyyə fondlarınınin həcmi, quruluşu və tərkibi onların istehsal etdiyi məhsulu xarakterinə, həcminə və texnologiyasına uyğun olaraq müəyyən edilir, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş mənbələr hesabına yaradılır və inkişaf etdirilir. İstehsal prosesindəki göstəricilərin fəaliyyətindən aslı olaraq əsas və dövriyyə fondlarınınin funksiyaları da müxtəlifdir. Belə ki, əgər əsas fondların istehsal prosesində istismar olunduqca köhnəlsə və amortizasiya hesablama yolu ilə öz dəyərini hissə - hissə istehsal edilən məhsulu və ya yerinə yetirilən iş və xidmətin maya dəyərində daxil edərsə, bunlardan fərqli olaraq dövriyyə fondları istehsal prosesində yalnız bir dəfə iştirak etməklə öz dəyərini məhsulun maya dəyərində keçirir və özünün ilkin formasını bir dəfəlik itirir. Müəssisələrdə istehsal prosesi uzun

müddət və fasiləsiz davam edir. Bununla əlaqədar olaraq istehsal prosesinin davamı üçün müəssisə vəsaitinin müəyyən hissəsi tədavüldə iştirak edir. Tədavül prosesindəki vəsait əsasən müəssisənin nəğd pul vəsaitindən, anbarda olan hazır məhsul qalığının dəyərindən tamamlanmamış hesablamalarda olan vəsaitdən və s. debitor borclarından ibarətdir.

Müəssisələrin vəsaitinin əsas mənbəyini onların özünə məxsus vəsaiti təşkil edir. Bu mənbənin az bir hissəsini (nisbətən) cəlb edilmiş vəsait təşkil edir. Müəssisə ilk dəfə yaradılarkən ona özünəməxsus vəsait verilir. Əgər sonradan müəssisəni özünəməxsus vəsaitindən müəyyən çatışmazlıq yaranarsa, onda o müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına tamamlanır.

Müəssisələrin özünəməxsus vəsaitinin mənbələrinə nizamnamə fondu, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi, əmlaka görə hesablaşmalar, qarşıdakı xərclər və ödəmələrin təmin olunmasına ehtiyatlar, satılmamış əmtəələr düşən ticarət əlavəsi, bölüşdürülməmiş mənfəət, gələcək dövrlərin gəlirləri və s. aiddir. Bundan başqa müəssisənin özünəməxsus vəsaitinin mənbəyinə cəlb edilmiş vəsait də aid edilir. Cəlb edilmiş vəsait dedikdə, qısa, orta və uzunmüddətli kreditlər, vaxtında ödənilməyən ssudalar, qısa və uzunmüddətli borc vəsaitləri başa düşülür.

Sair özünəməxsus mənbələrlə müqayisədə bölüşdürülməmiş mənfəətin daha sürətli artımı müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Bölüşdürülməmiş mənfəətin xüsusi çəkisinin azalması müəssisənin işgüzar fəallığının azalmasını göstərir.

Müəssisənin aktivlərinin tərkibi və onların formalaşması mənbələrini təhlil edərkən bir sıra neqativ meyillər müşahidə olunur:

- özünəməxsus vəsaitlərlə müqayisədə borc vəsaitlərinin daha sürətli artımı müəssisənin öz aktivləri üzərində nəzarətinin itirilməsi ehtimalını artırır;
- qısamüddətli öhdəliklərlə müqayisədə uzunmüddətli öhdəliklərin daha sürətli artımı müəssisənin maliyyə sabitliyinin azalmasına gətirib çıxarır;
- qısamüddətli kreditor bocları (ucuz maliyyə mənbələrinin azalması) ilə müqayisədə qısamüddətli kredit və borcların daha sürətli artımı məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin artmasına gətirib çıxarır.

Müəssisənin özünəməxsus vəsaitlərinin mənbələrinin dəyişməsi hesabat dövrünün əvvəlinə nisbətən hesabat dövrünün axırına onun özünəməxsus vəsaitinin mənbəyinin dəyişməsinə təsir göstərir. Ona görə bu mənbələrdən bir neçəsinin ümumi xarakteristikasını verək:

1. Nizamnamə fondunun dövriyyə vəsaitinə aid olan hissəsi. Bir qayda olaraq müəssisə üzrə məhsul istehsalı planının istehsalına görə müəyyən edilir. Nizamnamə fondunun dövriyyə vəsaitinə aid olan hissəsinin həcmi müəssisəyə dövlət büdcəsindən pul ifadəsində dövriyyə vəsaiti verdikdə artır. Lakin, bununla bərabər özünəməxsus vəsaitin məbləğinin artırılması müxtəlif səbəblərdən də ola bilər. Çünki, indiki infilyasiya prosesləri şəraitində istehsal ehtiyatlarının yenidən qiymətləndirilməsinə nəticəsində materialların qiymətinin artması hesabına ümumilikdə nizamnamə fondunun dövriyyə vəsaitinə aid olan hissəsində artım baş verir.

2. Mənfəət əsasən dövriyyə vəsaitinin çatışmayan hissəsinin tamamlanmasına yönəldilir. Bu zaman mənfəətin istifadəsi məbləği artıqca müəssisənin balansının passivindəki özünəməxsus vəsaitlərin mənbələri bölməsinin ümumi yekunun artması özünəməxsus vəsaitin həcmində dəyişməsi ilə nəticələnir.

Qeyd etdiyimiz kimi mənfəət dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasına o vaxt yönəldilir ki, hesabat dövrünün ortalarında müəssisənin özünəməxsus vəsaitində çatışmazlıq aşkar olunur. Bu zaman müəssisənin tabe olduğu baş idarənin bu çatışmazlığı tamamlamaq üçün vəsaiti və yaxud imkanı olursa, müəssisə özünəməxsus vəsaitinin məbləğini lazımi səviyyədə saxlamaq üçün dövlət bankından xüsusi təyinatlı kredit alır. Hesabat ilinin axırında müəssisənin mənfəəti bölüşdürülərkən həmin kreditin ödənilməsi mənfəətdən ayırmalar hesabına həyata keçirilir.

3. Əmlaka görə hesablaşmalar müəssisənin özünəməxsus vəsaitinin mənbəyinin dəyişilməsinə səbəb olur. Beləki, əmlaka görə hesablaşmaların ümumi məbləğinin artması müəssisənin özünəməxsus vəsaitinin mənbəyini artırır. Bu isə öz növbəsində

müəssisənin özünəməxsus vəsaitini dəyər ifadəsində miqdarının müvafiq qaydada dəyişilməsinə səbəb olur.

4. Qısa, orta və uzunmüddətli dövlət bank krediti cəlb edilmiş mənbə sayılmaqda, müəssisənin on ehtiyacı yarıdıqda müvafiq sənədlərə əsasən və təsdiq edilmiş müddətlərə görə verilir. Bu kimi kreditlər mövsümi xarakterli material ehtiyatları üçün nəzərdə tutulur.

5. Kreditor borclara satış təşkilatları və başqa mal göndərən müəssisələr ilə olan hesablaşmalar daxil edilir. Uzunmüddətli rəsmiləşdirilmiş veksellərdəki borc uzunmüddətli borc vəsaitinin tərkibində saxlanılır. Müxtəlif səhmlər və digər qiymətli kağızlar buraxmaq yolu ilə cəlb olunmuş vəsaitlər balansının qısamüddətli və uzun müddətli borc vəsaitləri maddəsi üzrə göstərilir.

6. Kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi maddəsi üzrə hər hansı məbləğ əsasən dövlət müəssisələrinin balanslarında olur. Dövlət, icarə və statusuna görə onlara bərabər tutulan müəssisələr bu maddə üzrə kapital qoyuluşlarının, geoloji kəşfiyyat işlərinin maliyyələşdirilməsinə alınmış vəsaitlərin habelə, həmin məqsədlərə və əsas işlərin təşkilin sərf edilmiş xüsusi və borc vəsaitlərinin silinməmiş qalığını əks etdirirlər.

Müəssisədə özünəməxsus vəsaitin və onun cəlb edilmiş vəsaitə nisbətini öyrənmək üçün hərtərəfli iqtisadi təhlil aparılmalıdır. Müəssisənin sərəncamında olan və ya onun nəzarət etdiyi əmlaka ümumi qiymət vermək, əmlakın tərkibində mobil və immobilzasiya olunmuş vəsaitlərinin dəyərini, müəssisənin özünə məxsus vəsaitlərinin həcmi, cəlb olunan vəsaitlərin həcmi müəyyən etmək üçün mühasibat balansını analitik netto balansə çevirmək məqsədə uyğundur. Müəssisənin balansının analitik netto - balansə çevrilməsinin mahiyyətinin bütün nizamlayıcı maddələri təsirinin aradan qaldırılmasından və müəssisənin əmlakının, borc öhdəliklərinin real dəyərinin əldə edilməsindən ibarətdir. Bu işə öz növbəsində, müəssisənin əmlakının yaranmasında iştirak edən özünəməxsus vəsaitlərin dəqiq səviyyəsini hesablamağa imkan verir.(3)

Analitik netto – balansın sxemi aşağıdakı kimidir:

Aktivlər	Passivlər
Nağd pullar	Qısamüddətli borclar
Qiymətli kağızlar	Uzunmüddətli borc kapitalı
Debitor borcları	Səhmdar kapitalı (nizamnamə fondu)
Mal – material qiymətliləri ehtiyatı	Əlavə kapital
Uzunmüddətli investisiyalar	Ehtiyat kapitalı
Real əsas kapital	
Qeyri - maddi aktivlər	

Şəkil 1.1 Analitik netto – balansın quruluşu

Şəkildən görüldüyü kimi, balansın aktivi dövriyyə və qeyri - dövriyyə aktivlərindən ibarətdir. Dövriyyə vəsaitləri (cari aktivlər) dedikdə hesabat dövrü ərzində istifadə edilən, satılan və istehlak olunan vəsaitlər başa düşülür. Müəssisələrdə istehsalın xarakterindən asılı olaraq böyük məbləğdə istehsal ehtiyatlarından istifadə olunur (bunlar müəssisənin maliyyə vəsaitini təşkil edir). Müəssisənin maliyyə vəsaiti isə öz növbəsində tədavül və istehsal prosesindəki rolundan, istehsalın texnologiyası və həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir, konkret mənbələr hesabına planlaşdırılır və tənzimlənir. Dövriyyə vəsaitinin əsas mənbəyi yeni yaradılan müəssisələr üçün ilk növbədə dövlət büdcəsinin vəsaiti, daha sonra istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan mənfəət və bankın krediti hesab olunur.

Müəssisə və istehsal birliklərinin dövriyyə vəsaiti qüvvədə olan qaydalara müvafiq iki yerə - istehsal ehtiyatlarına və pul vəsaitlərinə bölünür.

İstehsal ehtiyatlarına istehsal dövriyyə fondları və ya məhsulun fasiləsiz buraxılışı və satılmasını təmin edən xammal və materiallar, yanacaq, ehtiyat hissələri, bitməmiş istehsal, hazır məhsul və s. ehtiyatlar aid edilir.

Pul vəsaitlərinə isə kassa və hesablaşma hesablarında olan pul, istehlakçılara göndərilən mallar, sifarişçilər və mal göndərənlərlə hesablaşmada olan vəsait aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin təsərrüfat və onun iqtisadi inkişafı özünümaliyyələşdirmə hesabına həyata keçirilir. Bu məqsədlər üçün müəssisənin öz maliyyə ehtiyatları çatdırılmadıqda borc vəsaitlərindən istifadə edilir. Odur ki, bazar münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərən müəssisənin kənar borc mənbələrindən istifadə etməsi və ya ondan asılılığı səviyyəsini təhlil etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özünəməxsus vəsaitlərin borc edilmiş vəsaitlərdən artıq olması şərti ilə özünəməxsus vəsait mənbələri ehtiyatı müəssisənin maliyyə sabitliyini (tarazlığını) təmin edən əsas amildir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi o deməkdir ki, müəssisə mənfəətin artması hesabına istənilən risk səviyyəsində ödəmə və kredit qaytarma qabiliyyətini saxlaya bilir və bununla da istehsalın fasiləsiz genişləndirilməsi prosesini təmin edir. (12)

Müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin öyrənilməsi onun maliyyə vəziyyətinin təhlilinin son mərhələsi hesab olunur.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin statistik təhlil etməklə ilk növbədə müəssisənin ən mühüm öhdəliyi aşkarlanır, onun qarşısında duran öhdəliyin yerinə yetirilməsini xarakterizə etmək üçün ödəmə vəsaitinin quruluşu və ödəmə vəsaiti ilə öhdəliyi ödəmə mənbələrini müqayisə etməklə əmələ gələn kənarlaşmalar və onun səbəbləri öyrənilir ki, bu göstəriciləri müqayisə etməklə onun ödəmə qabiliyyətinin nə səviyyədə olması müəyyən edilir.

Müəssisələrin ödəmə vəsaiti dedikdə pul vəsaiti, göndərilmiş əmtəələr, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyəri, hesabat dövrünün axırına müəssisənin anbarında olan hazır məhsul qalığı və sair debitor borcları başa düşülür.

Müəssisələrin ödəmə öhdəliyi dedikdə isə hesabat dövrünün axırına müəssisənin fəhlə və qulluqçulara əmək haqqı ödəmələri və sosial sığorta ayırmaları, yolda olan hesablaşma sənədləri üçün alınmış ssudanın məbləği, maliyyə orqanlarına bütün ödəmələr və sair kreditor borcları başa düşülür.

Deməli, müəssisənin ödəmə qabiliyyətini statistik öyrənərkən onun pul vəsaitinin, göndərilmiş əmtəələr, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərinin dəyişməsinə, müəssisənin anbarında hesabat dövrünün axırına hazır məhsul qalığının plana nisbətən dəyişməsinə, bitməmiş istehsal qalığının, anbarlarda olan xammal, əsas material, satın alınmış yarım fabrikatlar və məmulatların dəyərinin müvafiq istehsal ehtiyatlarının plan məbləğindən kənarlaşmasına və bu kənarlaşmaların səbəblərinin öyrənilməsinə də böyük əhəmiyyət verilir. (14) Bununla yanaşı müəssisənin ödəmə qabiliyyətini tam xarakterizə etmək üçün təhlil zamanı büdcə qarşısında öhdəliklərin ödənilməsi, fəhlə və qulluqçuların hesablaşmaların vəziyyəti, mənfəətdən büdcəyə vergilərin ödənilməsi, bankların ssuda borclarının vaxtında qaytarılması, bankın krediti üzrə təminat və s. göstəricilər öyrənilir. Belə ki, bu göstəricilərin hər birinin dəyişməsi həm ayrı-ayrılıqda həm də bütövlükdə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə və eləcə də maliyyə vəziyyətinə müxtəlif səviyyədə müsbət və ya mənfi təsir göstərir.

Müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinə və müvafiq olaraq onların ödəmə qabiliyyətinə cəlb edilmiş vəsaitin dəyişməsi də təsir göstərir.

Həddən artıq cəlb edilmiş vəsait əmələ gəlmə mənbələrinə görə 3 yerə bölünür:
(14)

- 1) Sabit mənbələr;
- 2) Qeyri-sabit mənbələr;
- 3) Maliyyə çətinliklərini xarakterizə edən vəsait mənbələri.

Sabit mənbələrə müəssisənin özünəməxsus vəsaitlərinin (əmlakının) normal qalıqdan artıq olan hissəsi, bank ilə hesablaşmalar üzrə minimum borc məbləği, istehsal ehtiyatlarının ayrı-ayrı maddələri üzrə müntəzəm olaraq yerinə yetirilməyən hissəsi, müstəsna hallarda yuxarı təşkilatın müəssisəyə maliyyə fondlarından müvəqqəti verdiyi vəsaitin istifadə edilməyən qalıqları və məqsədli vəsaitlər aid edilir.

Qeyri - sabit mənbələrə planda nəzərdə tutulduğundan artıq əmək haqqı ödəmələri və sosial sığorta orqanlarına olan borclar, plandan artıq hesablaşma krediti üzrə borclar, plandan artıq kredit və xüsusi fondların qalıqları daxildir.

Başlanmış maliyyə çətinliyini xarakterizə edən vəsait mənbələrinə fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı ödəmələri və sosial sığortaya vaxtı keçmiş borclar, mal göndərənlərə vaxtı keçmiş borclar, büdcəyə tədiyyələr üzrə olan borclar daxildir.

Ödəmə qabiliyyəti təhlilinin sonrakı mərhələsində ödəmə müddətləri, ödəmə vəsaiti və ödəmə öhdəlikləri, ödəniləsi borclar barədə ilk uçot və hesabat məlumatlarından istifadə etməklə müəssisənin növbələr üzrə (birinci növbəli borclar, ikinci növbəli borclar və üçüncü növbəli borclar) öhdəlikləri əsasında ödəmə qabiliyyəti təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir.

Müəssisələrdə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərən amillərdən biri də istehsal və tədavül prosesində dövriyyə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsi hesab olunur. Bu baxımdan dövriyyə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsi, ehtiyatların aşkara çıxarılması və onun müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirinin hesablanması statistik təhlilin rolu və əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsində ümumiləşdirici mərhələ olmaqla yanaşı, təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, müəssisələrin bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin son nəticəsi bilavasitə öz əksini maliyyə göstəricilərində tapır. Bu göstəricilər isə müəssisədə məhsul və satış üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsindən, istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsindən, qənaət rejiminin gözlənilməsindən, maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəət və rentabellik göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasından asılıdır.

Müəssisənin bütün istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin yekunları öz əksini maliyyə nəticələrində tapır.

Müəssisənin əsas maliyyə nəticələrini öyrənərkən statistikanın qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Əmələ gəlmə mənbələri üzrə mənfəətin həcmi və dinamikasını öyrənmək.

2. Məhsulun və istehsalın rentabelliğinin səviyyəsi dinamikasını öyrənmək.
3. Mənfəət və rentabellik üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilmə dərəcəsini öyrənmək.
4. Mənfəət və rentabelliğın səviyyə və dinamikasına müxtəlif amillərin təsirini öyrənmək və bu sahədə indiyədək istifadə olunmayan ehtiyatları aşkara çıxarmaq.

Müəssisənin maliyyə nəticələri haqqında əsas informasiya mənbəyini bütün müəssisələr tərəfindən dövlət statistika orqanlarına təqdim edilən mühasibat (maliyyə) və statistika hesabatlarıdır. (3)

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edən göstəricilər sırasında mənfəət və rentabellik göstəriciləri xüsusi mövqeyə malikdirlər. Öz təbiəti etibarilə mənfəət istehsal edilmiş məhsulun dəyərinin bir hissəsi olmaqla cəmiyyətin xalis gəlirinin bir hissəsini təşkil edir. Mənfəətin əsas xüsusiyyəti onun yaranması və istifadəsinin planlı xarakter daşmasıdır. Məhz bu cəhət mənfəətin səviyyəsinə təsir etməklə və onun bölüşdürülməsi qaydasını müəyyən etməklə dövlətə müəssisənin fəaliyyətini istiqamətləndirmək imkanı verir. Beləliklə mənfəət ayrı-ayrı istehsal kollektivinin mənafeyinə, cəmiyyətin iqtisadi təsir alətinə çevrilir.

Müasir şəraitdə müəssisələrin fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Belə hal mənfəətin təsərrüfat fəaliyyətinin faydalılığını əks etdirən göstərici olması və maddi həvəsləndirmə fondlarının yaranma mənbəyi olması ilə izah edir. Maya dəyəri, kreditlər üçün faizlər, fondlar üçün ödənişlər və təsərrüfat hesabının sair kateqoriyaları da müəssisənin fəaliyyətində mənfəət vasitəsilə təsir göstərir. Bütün bu deyilənlər müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirərkən mənfəətin həcmi, səviyyəsi, yaranma mənbələri və istifadəsini hərtərəfli öyrənməyi tələb edir.

Mənfəət göstəriciləri müəssisənin maliyyə nəticələrini əks etdirən mütləq göstəricidir və istehsalın faydalılıq dərəcəsi haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan vermir. İstehsal üçün avanslaşdırılmış əsas və dövriyyə vəsaitlərinin nə dərəcədə faydalı istifadə olunduğunu ölçmək üçün rentabellik göstəricisindən

istifadə olunur. Rentabellik müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini səciyyələndirən nisbi göstəricidir. Bu göstərici müəssisənin öz aktivlərinə qoyduğu vəsaitin hər manatına nə qədər mənfəət əldə olunduğunu xarakterizə etməyə imkan verir.

Zərərsizlik səviyyəsi təhlilinin əsas məqsədi müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin zərərlə başa çatması səbəblərini öyrənməkdən və həmin müəssisələrin faydalı fəaliyyət göstərməsi imkanlarını aşkar etməkdən ibarətdir.

(15)

Müəssisələrin zərərsizlik səviyyəsini təhlil edərkən aşağıdakılar araşdırılmalıdır:

- 1) müəssisənin mühüm iqtisadi göstəriciləri təhlil edilərək onun nə zamandan zərərlə işlədiyi müəyyən edilməlidir;
- 2) müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu, yaranması, onların səmərəli istifadəsi və hərəkətinin vəziyyəti təhlil olunmalıdır;
- 3) müəssisədə mövcud olan maşın və avadanlıq parkının quruluşu və aşınma səviyyəsini öyrənməklə, xaric edilmiş və silinmiş əsas vəsaitlər müəyyən edilməli və onların aşınma normalarına diqqət verilməlidir;
- 4) əməyin ödənilməsi fondundan istifadənin nə dərəcədə səmərəli olması müəyyən edilməli, cari dövrdə əmək haqqının artım sürətinin dinamikası təhlil olunmalıdır;
- 5) məhsul (iş və ya xidmət) istehsalı zamanı xammal - materiallardan istifadə normalarına nə dərəcədə riayət olunmasının vəziyyəti təhlil edilməlidir. Əgər müəssisədə israfçılıq hallarına rast gəlinərsə, onun səbəbləri araşdırılmalıdır;
- 6) məhsulun (işin və ya xidmətin) maya dəyərinin təhlili zamanı ona daxil olan xərclərin düzgünlüyü araşdırılmalı, maya dəyərindəki ayrı - ayrı istehsal xərclərinin hissəsi əvvəlki illərlə müqayisə olunmalıdır.
- 7) məhsul satışının vəziyyəti araşdırmalı, satışdan əldə olunan mənfəətin, zərərin, gəlirin və yaxud itkilərin müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin

- son nəticələrinə təsiri müəyyən edilməlidir, əgər hazır məhsul qalıqları varsa, bunun səbəbləri təhlil olunmalıdır;
- 8) müəssisədə büdcəylə hesablaşmaların vəziyyəti, tədiyə intizamı təhlil olunmalı, müəssisədə yaranan debitor - kreditor borclarının quruluşu və yaranma səbəbləri tədqiq edilməlidir;
  - 9) müəssisənin uçot siyasəti tədqiq edilməli, zərərin yaradılmasına süni sürətdə şərait yaradan səbəblər müəssisənin uçot siyasətindən uzaqlaşdırılmalıdır;
  - 10) amortizasiya ayırmalarının hesablanması, tikintisi müvəqqəti dayandırılmış əsas vəsaitlərin vəziyyəti, məhsul qalığının süni sürətdə ucuzlaşdırılması halları və s. araşdırılmalıdır.

Beləliklə, müəssisədə həyata keçirilən iqtisadi - statistik təhlilin köməyi ilə maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən mənfi və müsbət amillər müəyyən edilir. Belə təhlilin əhəmiyyəti maliyyə vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması imkanlarının aşkar edilməsində özünü biruzə verir.

1.2 Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqatının əsas vəzifəsi müəssisədə maliyyə vəziyyətinin həmişə sabit və möhkəm olması, onun gələcəkdə daha da yaxşılaşdırılması imkanlarını müəyyən etmək, ona təsir edən amilləri və həmin amillərin ayrı - ayrılıqda təsir dərəcəsini hesablamaqdan ibarətdir. (9)

Bununla yanaşı, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqatının qarşısında duran vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə dair məlumat toplamaq, onun quruluşunu öyrənmək və təhlil etmək;
- 2) müəssisənin əmlakının və onun əmələ gəlmə mənbələrinin dəyişməsinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsini öyrənmək və qiymətləndirmək;

- 3) Müəssisənin əmlakından istifadənin vəziyyətini və ona təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- 4) Debitor və kreditor borclarının hərəkətini və quruluşunu öyrənmək;
- 5) Dövriyyə vəsaitinin dövr sürətini və ona təsir edən amillərin təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;
- 6) Müəssisənin maliyyə sabitliyinin vəziyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- 7) Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini və ona təsir edən amilləri öyrənmək və qiymətləndirmək;
- 8) Müəssisənin mənfəətini, rentabellik göstəricilərini və onların dinamikasına təsir edən amilləri təhlil etmək;

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti haqqında əsas məlumat mənbəyi bütün müəssisələr tərəfindən dövlət statistika orqanlarına öz maliyyə vəziyyətlərinə dair təqdim etdikləri mühasibat (maliyyə) və statistika hesabatlarıdır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı ayrı – ayrı informasiya istifadəçilərinin tələbatını ödəməyə imkan verən müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında informasiyaları özündə birləşdirir. Onun vasitəsilə müəssisənin əmlak vəziyyətini, maliyyə sabitliyini, ödəmə qabiliyyətini və başqa nəticələrini qiymətləndirmək mümkündür. Bu işə müxtəlif qərarların verilməsini məsələn, kredit verilməsinin və yaxud onun müddətinin artırılmasının mümkünlüyünü, işgüzar əlaqələrin etibarlılığını və s. müəyyən etməyə imkan verir. Həmçinin hesabat məlumatına əsasən maliyyə resuslarına olan tələbat müəyyən edilir, kapital qoyuluşunun səmərəliliyi qiymətləndirilir, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri proqnozlaşdırılır və habelə maliyyə resurslarının idarə olunması və maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar olan başlıca məsələlər həll olunur. Bunun üçün hər bir müəssisə maliyyə hesabatlarında müəssisənin aktivləri, öhdəlikləri, kapitalı, mənfəət və zərər daxil olmaqla, gəlir və xərcləri, sahibkarlar tərəfindən yardım və sahibkarlar arasında bölüşdürmələri və pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair informasiyanı təqdim edirlər.

Azərbaycan Respublikasında mühasibat (maliyyə) hesabatlarının formalarını və həcmi Maliyyə Nazirliyi müəyyən edir. O, mühasibat uçotunun məlumatına əsasən müəyyən edilmiş formalar üzrə tərtib olunur. (3)

Mühasibat (maliyyə) hesabatı aşağıdakı hesabat formalarından ibarətdir:

- Müəssisənin mühasibat balansı (forma № 1);
- Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabat (forma № 2);
- Kapitalın hərəkəti haqqında hesabat (forma № 3);
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat (forma № 4);
- Müəssisə balansına əlavə (forma № 5).

Müasir şəraitdə idarəetmənin tələblərinə uyğun hazırlanan mühasibat balansında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün lazım olan informasiyalar yığcam şəkildə öz əksini tapır və müəyyən tarixə (ilin əvvəlinə və axırına) müəssisənin maliyyə vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Aktiv və passiv hissələrdən ibarət olan balansın aktiv hissəsində müəssisənin əmlakının (aktivlərinin) tərkibi və alınacaq borcları, passiv hissəsində bu əmlakın yaranma mənbəyi haqqında məlumat verilir.

Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabatda müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşmasına dair məlumat verilir və bu məlumat əsasında hesabat ilində maliyyə nəticələrini təhlil etmək və əvvəlki illərlə müqayisədə onun dinamikasını öyrənmək mümkündür. Hesabatda satışdan əldə olunan pul vəsaiti əlavə edilmiş dəyərə görə vergidən, aksizlərdən və başqa məcburi tədiyyələrdən təmizlənmiş halda verilir. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabatda satılmış məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri kommersiya xərcləri, idarəetmə xərcləri göstərilir. Bu hesabatı balansla əlaqələndirməklə müəssisənin rentabelliği göstəricilərini hesablamaq və təhlil etmək mümkündür.

Müəssisə balansına əlavələrdə fondların hərəkəti, əsas vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkəti, debitor və kreditor borcları, borc vəsaitlərinin hərəkəti, qeyri-maddi aktivlərin tərkibi, maliyyə qoyuluşları, sosial göstəricilər, əsaslı qoyuluşun

maliyyələşdirilməsi vəsaitlərinin və başqa maliyyə qoyuluşlarının hərəkəti haqqında məlumatlar verilir.

Bazar iqtisadiyyatı ilə işləyən ölkələrdə “Mənfəətə dair hesabat” və “Toplanmış mənfəətə dair hesabat” tərtib olunur. “Mənfəətə dair hesabatda” hesabat dövründə xalis mənfəətin formalaşmasına dair məlumatlar verilir. Həmin hesabatda gəlirlər, xərclər, mənfəət və sair itkilər göstərilir. Bəzi ölkələrdə maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinə dair hesabat “Pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair hesabat” adlanır. Həmin sənəddə müəyyən dövrdə müəssisənin təsərrüfat, investisiya və maliyyə fəaliyyəti nəticəsində pul vəsaitlərinin daxil olması, xərclənməsi və dəyişməsi haqqında məlumatlar verilir. Həmin hesabatın məlumatına əsasən pul vəsaitlərinin cari və gələcək daxil olması qiymətləndirilir, müəssisənin mövcud borclarının qaytarılması və dividendlərin ödənilməsi qabiliyyəti, habelə əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi zərurəti müəyyən edilir.

Müəssisələr mühasibat (maliyyə) hesabatı ilə bərabər “Təşkilatın maliyyə vəziyyətinə dair məlumatlar” adlı statistik formanı da doldururlar. Mühasibat hesabatlarından fərqli olaraq müəssisənin maliyyə vəziyyəti üzrə statistika hesabatlarını yalnız iri və orta təşkilatlar doldururlar.

Büdcə təşkilatları tərəfindən Azərbaycan DSK –nə Milli Standartlara uyğun verilən maliyyə hesabatlarının məqsədi ayrı - ayrı istifadəçilər tərəfindən resursların bölüşdürülməsi ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı büdcə təşkilatlarının maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri, kapitalda dəyişikliklər və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumatın təmin edilməsindən ibarətdir.

Büdcə təşkilatlarının maliyyə vəziyyəti rəsmi statistika hesabatının forması aşağıdakı kimidir:

Göstəricinin adı	Sətrin №-si	ilin əvvəlinə	ilin sonuna
Qısamüddətli aktivlər	1		
o cümlədən:	2		

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri			
ondan:			
valyutada olan pul vəsaitləri	3		
Qısamüddətli debitor borcları	4		
Ehtiyatlar	5		
Sair qısamüddətli maliyyə aktivləri	6		
Sair qısamüddətli aktivlər	7		
Uzunmüddətli aktivlər	8		
o cümlədən:			
Sair uzunmüddətli maliyyə aktivləri	9		
Torpaq, tikili avadanlıq və digər uzunmüddətli aktivlər	10		
Qeyri-maddi aktivlər	11		
Sair uzunmüddətli qeyri-maliyyə aktivləri	12		
Cəmi aktivlər	13		
Qısamüddətli öhdəliklər	14		
o cümlədən:			
Qısamüddətli kreditor borcları	15		
Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	16		
Qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər	17		
Sair qısamüddətli öhdəliklər	18		
Uzunmüddətli öhdəliklər	19		

o cümlədən:			
Uzunmüddətli kreditor borcları	20		
Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	21		
Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər	22		
Cəmi öhdəliklər	23		
Ödənilmiş (nizamnamə) kapitalı	24		
Geri alınmış kapital	25		
Kapital ehtiyatları	26		
Bölüşdürülməmiş mənfəət	27		
Cəmi xalis aktivlər (kapital)	28		
Cəmi xalis aktivlər (kapital) və öhdəliklər	29		

Şəkil 1.2. Büdcə təşkilatlarının maliyyə vəziyyəti hesabatı forması

Şəkildən görüldüyü kimi, büdcə təşkilatlarının qısamüddətli aktivlərinə pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, qısamüddətli debitor borcları, ehtiyatlar, sair qısamüddətli maliyyə aktivləri və sair qısamüddətli aktivlər daxildir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi metodoloji göstərişdə göstərilir ki, hesabatdakı maddələrin göstəricisini əldə etmək üçün hesablar üzrə mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə olunur. Məsələn, hesabatın pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri maddəsinin göstəricisini əldə etmək üçün 101 № - li “Kassa”, 103 №li “Bankda olan hesablaşma hesabları”, 104 №li “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları”, 105 №li “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri” hesabları üzrə mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə olunur. Bu maddə yuxarıda adı

çəkilən hesabların ilin əvvəlinə və sonuna uçota alınan məlumatlar üzrə qalıq məbləğlərinin cəmini əks etdirir və bu məbləğlər müvafiq olaraq “Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat”ın dördüncü və altıncı sütunlarında göstərilir.

Hesabatın qısamüddətli debitor borcları maddəsinin göstəricisini əldə etmək üçün 111 №li “Qısamüddətli debitor borcları” hesabı üzrə mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə olunur.

“Ehtiyatlar” maddəsinin göstəricisini əldə etmək üçün 121 №li “Material ehtiyatları”, 122 №li “İstifadə olunmuş məsrəflər”, 123 №li “Tikinti müqavilələri üzrə bitməmiş tikinti işləri”, 124 №li “Hazır məhsul”, 125 №li “Satış məqsədi ilə saxlanılan digər aktivlər”, 126 №li “Digər ehtiyatlar”, 127 №li “Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər” hesabları üzrə mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə olunur.

Sair qısamüddətli maliyyə aktivləri maddəsinin göstəricisini əldə etmək üçün 131 №li “Satış məqsədi ilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar”, 132 №li “Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” 133 №li “Verilmiş qısamüddətli investisiyalar”, 134 №li “Digər qısamüddətli investisiyalar”, 135 №li “Sair qısamüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər” hesabları üzrə mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə olunur.

“Sair qısamüddətli aktivlər” maddəsinin göstəricisini əldə etmək üçün 143 №li “Verilmiş qısamüddətli avanslar”, 144 №li “Təhtəlhesab məbləğlər”, 145 №li “Digər qısamüddətli aktivlər” hesabları üzrə mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə olunur.

Büdcə təşkilatlarının uzunmüddətli aktivlərinə sair uzunmüddətli maliyyə aktivləri, torpaq, tikili və avadanlıq və digər uzunmüddətli aktivlər, qeyri-maddi aktivlər, sair uzunmüddətli qeyri-maliyyə aktivləri aiddir.

Büdcə təşkilatlarının öhdəlikləri aşağıdakı hallarda qısamüddətli öhdəlik hesab edilir:

- təşkilatın adi əməliyyat dövründə öhdəliklərin ödənilməsi nəzərdə tutulduqda;
- hesabat tarixindən sonra 12 ay müddətində öhdəlik ödənilməli olduqda;

- təşkilat öhdəliyinin yerinə yetirilməsini hesabat tarixindən sonra ən azı 12 ay müddətində uzatmaq kimi müstəsna hüquqa malik olmadıqda.

Büdcə təşkilatlarının qısamüddətli öhdəliklərinə qısamüddətli kreditor borcları, qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər, qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər, sair qısamüddətli öhdəliklər, uzunmüddətli öhdəliklərinə isə uzunmüddətli kreditor borcları, uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər, uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər aid edilir.

Büdcə təşkilatlarının xalis aktivləri ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapital, geri alınmış kapital (səhmlər), kapital ehtiyatları və bölüşdürülməmiş mənfəətdən ibarətdir.

“Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyəti haqqında” hesabat formasının maliyyə vəziyyəti bölməsində təşkilatın manatla ilin əvvəli və sonuna aktivlərinin, kapital və öhdəliklərinin qalıqları haqqında informasiyalar öz əksini tapır.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyəti haqqında rəsmi statistika hesabatının forması aşağıdakı kimidir: (30)

Göstəricilər	Sətrin №-si	Hesabat ilinin əvvəlinə qalıq	Hesabat ilinin sonuna qalıq
Uzunmüddətli aktivlər	40		
o cümlədən:			
-qeyri-maddi aktivlər	41		
-əsas fondlar	42		
o cümlədən:			
- dövlət tərəfindən verilmiş əmlak	43		
-təsisçi tərəfindən verilmiş əmlak	44		
-digər mənbələr hesabına əldə edilmiş əmlak	45		

-uzunmüddətli debitor borcları	46		
-sair uzunmüddətli aktivlər	47		
Qısamüddətli aktivlər	48		
o cümlədən:			
-ehtiyatlar	49		
- qısamüddətli debitor borcları	50		
- pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	51		
- sair qısamüddətli aktivlər	52		
Cəmi aktivlər	53		
Xalis aktivlər (kapital)	54		
o cümlədən:			
- nizamnamə kapitalı	55		
- ehtiyat fondu	56		
- bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər (-))	57		
Uzunmüddətli öhdəliklər	58		
o cümlədən:			
- uzunmüddətli öhdəliklər	59		
- uzunmüddətli kreditor borcları	60		
- sair uzunmüddətli öhdəliklər	61		
Qısamüddətli öhdəliklər	62		
o cümlədən:			
- qısamüddətli öhdəliklər	63		
- vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər	64		
- qısamüddətli kreditor borcları	65		
- sair qısamüddətli öhdəliklər	66		

Cəmi öhdəliklər	67		
Cəmi xalis aktivlər (kapital) və öhdəliklər	68		

Şəkil 1.3. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyəti hesabatı forması

Şəkildən görüldüyü kimi, qeyri-kommersiya təşkilatlarının uzunmüddətli aktivlərinə qeyri - maddi aktivlər, əsas fondlar, uzunmüddətli debitor borcları, sair uzunmüddətli aktivlər aid edilir. Hesabatın bu maddəsində qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə iqtisadi səmərənin əldə edilməsi gözlənilən xidmət (istehsal) prosesində bir ildən artıq müddətə istifadəsi müəyyən olunan aktivlər barədə məlumatlar göstərilir. Hər iki sütun üzrə (hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna qalıq) uzunmüddətli aktivlərin göstərilən məbləği qeyri - maddi aktivlərin, əsas fondların, debitor borcların, sair uzunmüddətli aktivlərin hesabatda göstərilmiş məbləğlərinin cəminə bərabərdir.

Hesabatın qeyri-maddi aktivlər maddəsində təşkilatın qeyri-maddi aktivlərinin qalıq dəyəri əks etdirilir. Qeyri - kommersiya təşkilatlarının qeyri-maddi aktivləri dedikdə, patentlər, lisenziyalar, nou-hau, kompüterlər üçün proqram təminatı, təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən, gəlir gətirən torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan (sərvətlərdən) istifadə hüquqları inhisar və imtiyaz (üstünlük) hüquqları (xüsusi fəaliyyət növünə verilən lisenziyalar da daxil olmaqla), təşkilati xərclər, ticarət markaları, əmtəə nişanları və s. başa düşülür.

Hesabatın dövlət və təsisçi tərəfindən verilmiş əmlakla digər mənbələr hesabına əldə edilmiş əmlakın məbləğlərinin cəmindən ibarət olan əsas fondlar maddəsində qeyri-kommersiya təşkilatlarının hərəkətdə və ehtiyatda olan əsas vəsaitlərinin, təşkilatın mülkiyyətində olan torpaqların qalıq dəyəri və quraşdırılmalı olan avadanlıqların dəyəri əks etdirilir.

Uzunmüddətli debitor borcları maddəsində qeyri-kommersiya təşkilatlarının malların satışı və xidmətlərin göstərilməsinə görə 1 il keçdikdə və daha sonra gözlənilən gəlirin və işçi heyəti ilə hesablaşmalar üzrə uzunmüddətli debitor borclarının qalıqları göstərilir.

Hesabatın qısamüddətli aktivlər maddəsində təşkilat tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə səmərənin əldə edilməsi gözlənilən, növbəti hesabat dövrü və ya təşkilatın adi əməliyyat dövrü ərzində pul vəsaitlərinə çevrilməsi gözlənilən aktivlərin qalıqlarına aid informasiya əks etdirilir. Qısamüddətli aktivlər ehtiyatlar, qısamüddətli debitor borcları, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, sair qısamüddətli maliyyə aktivləri, sair qısamüddətli aktivlərə bölünür.

Hesabatın xalis aktivlər maddəsində bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra qeyri-kommersiya təşkilatlarının xalis aktivlərinin dəyəri göstərilir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının xalis aktivləri (kapitalı) ödənilmiş nizamnamə kapitalından, ehtiyat fondundan və bölüşdürülməmiş mənfəətdən (ödənilməmiş zərərdən) ibarətdir.

Uzunmüddətli öhdəliklər maddəsində qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlı uzunmüddətli kreditor borcları, uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəlikləri, uzunmüddətli (qiymətləndirilmiş) öhdəlikləri və sair uzunmüddətli öhdəlikləri barədə ümumiləşdirilmiş informasiyalar əks etdirilir.

Qısamüddətli öhdəliklər maddəsində qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlı qısamüddətli kreditor borcları, qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəlikləri, qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəlikləri və sair qısamüddətli öhdəlikləri barədə ümumiləşdirilmiş məlumatlar əks etdirilir.

Beləliklə, hər bir müəssisənin əmlakı və vəsaiti, kapitalı və öhdəliklərinin tərkibi və quruluşu, vəsaitin və onun formalaşması mənbələrində baş verən dəyişikliklər, xüsusi və cəlb edilmiş kapitalın artımı və s. onun maliyyə vəziyyəti haqqında məlumat verir. Bu məlumata əsasən müəssisənin maliyyə vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklərin səbəblərini və onun inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək mümkün olur. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında əsas məlumat mənbəyi bütün müəssisələr tərəfindən dövlət statistika orqanlarına öz maliyyə vəziyyətlərinə dair

təqdim etdikləri hesabatlardır. Bu hesabatda vergi tutulana kimi mənfəətin həcmi əks olunur ki, bu da təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks olunması əsasında hesablanan son maliyyə nəticəsidir.

1.3 Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin tədqiqində istifadə edilən maliyyə əmsalları

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəssisənin maliyyə vəziyyəti öz əksini müəssisənin ödəmə qabiliyyətində, mal göndərənlərin ödəmə tələblərinin vaxtında təmin edilməsində, fəhlə və qulluqçulara əmək haqqının ödənilməsində, kreditlərin qaytarılmasında, büdcəyə və büdcədən kənar dövlət fondlarına ödəmələrin vaxtında köçürülməsi qabiliyyətində tapır. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətini dərinləndirən və əhatəli təhlil edib, inandırıcı nəticə əldə etmək üçün əsaslandırılmış iqtisadi göstəricilər sisteminin olması vacibdir.

Müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün maliyyə təhlilinin yerli və dünya təcrübəsinə əsaslanan bir sıra ümumiləşdirici göstəricilərindən istifadə edilir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir ki, onlardan biri də ödəmə qabiliyyəti əmsalıdır. Ödəmə qabiliyyəti satışın həcmindən, mənfəətin məbləğindən və dövriyyə vəsaitlərinin həcmindən asılıdır. Bu göstərici müəssisənin öz öhdəliklərini ödəyə bilmə qabiliyyətini xarakterizə edir və müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin cəmini uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərinin cəminə bölməklə aşağıdakı kimi hesablanır. (13)

$$\Theta_{\text{öd}} = \frac{\text{dövriyyə vəsaitlərinin cəmi}}{\text{uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin cəmi}}$$

Bu əmsalın qiyməti vahiddən böyük olarsa bu o deməkdir ki, müəssisə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilər.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti göstəricisi ilə yanaşı, xalis dövriyyə vəsaitləri göstəricisi də müəyyən edilir. Müəssisənin xalis dövriyyə vəsaitlərini müəyyən etmək üçün dövriyyə vəsaitlərinin cəmindən qısamüddətli öhdəlikləri çıxmaq lazımdır. Xalis dövriyyə vəsaitləri xalis gəlirin, uzunmüddətli öhdəliklərin, səhmdar kapitalın və.s artırılması nəticəsində yaranır. Xalis dövriyyə vəsaitlərinin həcmi daha çox olan müəssisələr öz öhdəliklərini ödəyə və istehsalın həcmi artırma bildikləri üçün daha etibarlı tərəfdaşlar hesab edilir.

Əgər müəssisə öz aktivləri hesabına özünün qısamüddətli öhdəliklərini ödəyə bilmək qabiliyyətinə malikdirsə, bu onun likvidliyi adlanır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti təhlil olunarkən likvidliyi qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1) Müəssisənin mütləq likvidlik əmsalını hesablamaq üçün müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını cəmləyib, qısamüddətli öhdəliklərə bölmək lazımdır. Normal ödəmə qabiliyyəti üçün bu əmsalın kəmiyyəti 0,2 - 0,25 hesab olunur.

2) Müəssisənin pul vəsaitlərini, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını və debitor borclarını cəmləyib, qısamüddətli öhdəliklərə bölməklə təcili likvidlik əmsalını hesablamaq olar. Bu əmsala eyni zamanda aralıq (böhranlı) likvidlik əmsalı da deyilir. Normal ödəmə qabiliyyəti üçün bu əmsalın kəmiyyəti 0,7 -0,8 hesab olunur. Bu əmsal cari öhdəliklərin hansı hissəsinin nağd pulla yanaşı, yüklənmiş yola salınmış məhsuldan, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərdən daxil olacaq pul vəsaitləri hesabına ödəyəcəyini xarakterizə edir.

3) Cari likvidlik əmsalını hesablamaq üçün müəssisənin pul vəsaitlərini, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını, debitor borclarını, ehtiyat və xərclərini cəmləyib, qısamüddətli öhdəliklərə bölmək lazımdır. Normal ödəmə qabiliyyəti üçün bu əmsalın kəmiyyəti 0,2 - 0,25 hesab olunur. Bu əmsal təsərrüfat fəaliyyətini aparmaq üçün müəssisənin dövriyyə vəsaitləri ilə ümumi təminatını və öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsini xarakterizə edir. Bu əmsalın qiyməti vahiddən az olmamalıdır.

Müəssisədə bu əmsalın qiymətinin 2-yə bərabər olması məqsədəuyğun hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstəricinin normal qiyməti 2 - 2,5 hesab edilir.

4) Əmtəə - material dəyərliləri ehtiyatının likvidlik əmsalını hesablamaq üçün müəssisənin ehtiyat və xərclərini cəmləyib, qısamüddətli öhdəliklərə bölmək lazımdır. Bu əmsal müəssisənin əmtəə - material dəyərlilərini satması nəticəsində, qısamüddətli öhdəliklərin hansı hissəsini ödəyə biləcəyini xarakterizə edir.

6 ay (bu müddət başqa da ola bilər) ərzində müəssisənin ödəmə qabiliyyətini bərpa edib və ya etməməsini xarakterizə etmək üçün müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin bərpası əmsalından istifadə edilir ki, bu da aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\Theta_{\text{ö.d.b}} = \frac{\Theta l + 6(\Theta l_s - \Theta l_a) / T}{2}$$

Burada:

Θl - cari likvidlik əmsalını;

Θl_s - təhlil olunan dövrün sonunda cari likvidlik əmsalını;

Θl_a - dövrün əvvəlinə cari likvidlik əmsalını;

T – təhlil olunan dövrdə ayların sayını;

2 – cari likvidlik əmsalının normativ əmsalının qiymətini göstərir.

Əgər bu əmsalın qiyməti vahiddən böyükdürsə, yaxın 6 ay ərzində müəssisə ödəmə qabiliyyətlidir, əksinə bu əmsalın qiyməti vahiddən azdırsa, onda müəssisə bu müddət ərzində öz ödəmə qabiliyyətini bərpa etmək imkanına malik deyildir.

Dövriyyə vəsaitlərinin quruluşundan, xarici öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün çətin və asan reallaşdırılan dövriyyə vəsaitləri arasında olan nisbətdən və s. asılı olaraq, müəssisələr aşağı və ya yüksək dərəcədə likvidli ola bilər.

Müəssisənin aktivləri likvidlik dərəcəsinə görə yüksək likvidli (yəni, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və müəssisənin pul vəsaitləri), tez satıla bilən (yükənmiş məhsullar, hesabat tarixindən sonra gələn 12 aydan az vaxta ödənilməsi

gözlənilən debitor borcları), ləng satılan və çətin satılan aktivlərə ayrılır. Müəssisənin passivləri ödəmələrin təcillik dərəcəsinə görə təcili öhdəliklərə (dividentlər üzrə hesablaşmalar, vaxtında ödənilməmiş ssuda, kreditor borcları), qısamüddətli öhdəliklərə (qısamüddətli bank krediti), uzunmüddətli öhdəliklər (uzunmüddətli bank krediti) və daimi passivlər kimi bölünür. Yüksək likvidli və tez satıla bilən aktivləri təcili və qısamüddətli öhdəliklərlə müqayisə etməklə müəssisənin cari ödəmə qabiliyyətini, ləng və çətin satılan aktivləri uzunmüddətli və orta təcili passivlərlə müqayisə etməklə, perspektiv ödəmə qabiliyyətini xarakterizə etmək olar. (9)

Müəssisənin maliyyə sabitliyi aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur.

- 1) Müəssisənin aktivlərinin tərkibində özünəməxsus və borc vəsaitlərinin nisbəti;
- 2) Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində özünəməxsus vəsaitin yığılım sürəti;
- 3) Müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli borc vəsaitləri arasındakı nisbət;
- 4) Müəssisənin istehsal ehtiyatlarının özünəməxsus vəsait mənbələri ilə kifayət qədər təmin olunması;

Müəssisənin özünəməxsus vəsaiti ilə borc vəsaitləri arasındakı nisbəti əmsalını hesablamaq üçün cəlb edilmiş borc vəsaitlərini müəssisənin öhdəliklərinin cəmi məbləğinə bölmək lazımdır. Əldə edilən bu əmsal onu göstərir ki, müəssisənin istehsal və tədavül prosesinə sərf etdiyi hər manat özünəməxsus vəsait müqabilində nə qədər borc vəsaiti cəlb edənmişdir.

Maliyyə sabitliyi əmsalı (borc vəsaitlərinin uzunmüddətli cəlb olunma əmsalı) müəssisənin öz fəaliyyətində uzun müddət istifadə edə biləcəyi maliyyə mənbələrinin xüsusi çəkisini göstərir və uzunmüddətli borc vəsaitlərinin cəmini müəssisənin özünəməxsus vəsaitlərinin və uzunmüddətli borc vəsaitlərinin cəminə bölməklə aşağıdakı kimi hesablanır: (13)

$$\Theta_{m.s} = \frac{\text{uzunmüddətli borc vəsaitləri}}{\text{özünəməxsus vəsaitlər} + \text{uzunmüddətli borc vəsaitlərinin cəmi}} \times 100\%$$

Bu göstərici müəssisənin aktivlərini maliyyələşdirmək üçün özünəməxsus vəsaitlərlə yanaşı, cəlb olunmuş uzunmüddətli borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisini xarakterizə edir.

Xüsusi vəsaitlərin (əmlakın) manevretmə qabiliyyəti əmsalı xüsusi dövriyyə vəsaitləri məbləğinin xüsusi vəsaitlər mənbəyinin bütün nisbəti kimi müəyyən edilir. Bu göstərici müəssisənin xüsusi vəsaitlərindən istifadə edilməsinin çeviklik dərəcəsini xarakterizə edir.

Amortizasiya yığımı əmsalı amortizasiya ayırmaları məbləğinin amortizasiya olunmuş əmlakın ilk dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstərici əsas vəsaitlərdə və qeyri-maddi aktivlərdə immobilizə olunmuş vəsaitlərin sərbəstləşdirilməsinin intensivliyini xarakterizə edir.

Müəssisənin əmlakının tərkibində əsas vəsaitlərin real dəyəri (qalıq dəyəri) əmsalını hesablamaq üçün əsas vəsaitlərin qalıq dəyərinin balans - netto üzrə müəssisənin əmlakının cəmi dəyərinə bölmək lazımdır. Bu göstərici müəssisənin işgüzar fəaliyyətində əsas vəsaitlərindən və dövriyyə vəsaitlərinin real dəyəri əmsalının bir hissəsidir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəriciləri hesabladıqdan sonra onları ümumiləşdirmək lazımdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda müəssisənin maliyyə sabitliyini (cəlb edilmiş borc vəsaitlərindən asılı olmamasını) xarakterizə edən əsas göstərici maliyyələşmə əmsalıdır. Maliyyələşmə əmsalı hesabat dövrünün əvvəlinə müəssisənin istehsal və tədavül prosesinə sərf etdiyi xüsusi vəsaitlərin hər manatına nə qədər borc vəsaiti cəlb edildiyini göstərir və bu əmsal müəssisənin özünəməxsus və borc vəsaitlərinə nisbəti şəklində aşağıdakı kimi hesablanır. (3)

$$\Theta_{\text{mal.}} = \frac{\text{özünəməxsus vəsaitlər}}{\text{borc vəsaitləri}} \times 100\%$$

İqtisadi ədəbiyyatlarda müəssisənin özünəməxsus və borc vəsaitlərinin nisbəti əmsalının kritik səviyyəsini “vahid” kimi qəbul etmək təklif olunur. Bu əmsalın qiymətinin vahiddən az olması o deməkdir ki, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti kəskin

sürətdə aşağı düşür. Əksinə əgər bu göstəricinin qiyməti vahidi ötüb keçirsə, müəssisənin maliyyə sabitliyi pozulur, sabitlik kritik həddə çatır.

Özünəməxsus və borc vəsaitlərinin nisbəti kimi hesablanan maliyyələşmə əmsalı müəssisənin təsərrüfatı fəaliyyətinin xarakterindən və dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətindən xeyli dərəcədə asılıdır. Dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətindən kifayət qədər yüksək səviyyəsi şəraitində bu əmsalın vahiddən yuxarı olması həm də müəssisənin maliyyə sabitliyinə mənfi təsir göstərməməlidir.

Müstəqillik əmsalı (faizi) müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin onun əmlakının ümumi dəyərində xüsusi çəkisini xarakterizə edir və bu göstərici aşağıdakı kimi hesablanır: (6)

$$\Theta_m = \frac{\text{xüsusi vəsaitlər}}{\text{əmlakın ümumi dəyəri}} \times 100\%$$

Müəssisədə bu əmsalın 50%-ə bərabər olması məqsədəuyğun hesab edilir. Müəssisənin maliyyə sabitliyi üçün zəruri olan xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğunu xarakterizə etmək üçün xüsusi vəsaitlərlə təmin olunma əmsalı hesablanır. Bu əmsalı hesablamaq üçün qısamüddətli passivlərdən dövriyyədən kənar aktivləri çıxıb, alınan fərqi dövriyyə vəsaitlərinə bölmək lazımdır:

$$\Theta_{x.v.t.o.} = \frac{\text{Qısamüddətli passivlər} - \text{dövriyyədən kənar aktivlər}}{\text{dövriyyə vəsaitləri}}$$

Müəssisədə bu əmsalın 0.1 -ə bərabər olması məqsədəuyğun hesab edilir.

Beləliklə, yuxarıda adı çəkilən göstəriciləri hesablamaqla müəssisələrin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək mümkündür. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirərkən eyni zamanda statistikanın bir sıra üsullarından, o cümlədən qruplaşdırma, orta kəmiyətlər, müqayisə və s. metodlarından da istifadə edilir.

II FƏSİL. Müəssisələrin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin statistik təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1 Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrinin statistik təhlili

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti müəssisədə əldə edilmiş mənfəətin həcmindən bilavasitə asılıdır. Müəssisələrin eləcə də iqtisadiyyatın təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm ümumiləşdirici göstəricilərindən biri olan mənfəət müəssisədə yaranmış əlavə dəyərin bir hissəsi olmaqla, istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edir və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri hesab edilir. Bütün bu deyilənlər müəssisələrin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirərkən mənfəətin həcmi, səviyyəsi, yaranma mənbələri və istifadəsini hərtərəfli öyrənməyi tələb edir.

Mənfəət ümumi gəlirin məbləğindən məhsul istehsalına, xidmətlərin göstərilməsinə və satılmasına çəkilmiş xərclərin məbləğini çıxmaqla hesablanır. Bu xərclərə material xərcləri, əmək haqqı xərcləri, ctəbii ehtiyatlardan və yeraltı sərvətlərdən istifadə edilməsi xərcləri, sosial məqsədlərə ayırmalar, əsas fondların amortizasiyası və digər xərclər daxil edilir.

Müəssisələrdə mənfəət üç variantda hesablanır:

1. Balans mənfəəti (ümumi mənfəət);
2. Hesablanmış mənfəət;
3. Xalis mənfəət.

Müəsisənin mühasibat balansında əks etdirilən mənfəət balansına (ümumi) mənfəət deyilir. Müəsisənin balans mənfəətinin ümumi məbləğinə əmtəəlik məhsulun satışından, və sair məhsulların satışından alınan mənfəətin məbləği, habelə satışdan kənar mədaxil və məxariclərin saldusunun məbləği daxildir. (4)

Balans mənfəətinin məbləğini aşağıdakı kimi hesablamq olar:

$$M^b = M_{\text{məh. satış}} + M_{\text{sair satış}} + M_{\text{satışdan kənar əməliyyat}}$$

Burada :

M məhsul satış – məhsul satışından alınan mənfəəti;

M sair satış – sair satışdan alınan mənfəəti (və ya zərəri);

M satışdan kənar əməliyyatlar – satışdan kənar əməliyyatlardan əldə edilən mənfəətin (və ya zərərin) məbləğini göstərir.

Düsturdan göründüyü kimi balans mənfəətinin üç ünsürü var:

- 1) məhsul satışından alınan mənfəət;
- 2) sair satışdan alınan mənfəət (və ya zərəri);
- 3) satışdan kənar əməliyyatlardan əldə edilən mənfəət (və ya zərəri).

Balans mənfəətinin əsas hissəsini (98 - 99%) əmtəəlik məhsulun satışından alınan mənfəətin məbləği təşkil edir. Əmtəəlik məhsulun satışından alınan mənfəətin məbləğini hesablamaq üçün müəssisənin qüvvədə olan topdansatış qiyməti ilə əmtəəlik məhsulun satışından alınan məbləgdən həmin satılmış məhsulun tam maya dəyərini çıxmaq ($M^b = \sum pq - \sum zq$) lazımdır.

Balans mənfəətinin yuxarıda göstərilən düsturunu tətbiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisələrdə əldə edilən balans mənfəətinin əsas hissəsi (bəzən də hamısı) əmtəəlik məhsulun satışından əldə edilsə də, müəssisə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı sair satışdan (qeyri-sənaye xarakterli xidmətlər, məmulat və əmtəələrin, normativdən artıq material qiymətlilərinin satın alınması və s.) da müəyyən mənfəət ala (və ya zərəri çəkə) bilər. Buraya tapa əməliyyatları, cərimələr (verilməsi və ya alınması) və sair planda nəzərdə tutulmayan mənbələrdən alınan mənfəət və ya xərclərin məbləği daxildir.

Mənfəətin məbləğinin dəyişilməsini təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, satışdan kənar əməliyyatlardan və sair satışdan əldə edilən mənfəətin məbləği planda nəzərdə tutulmur. Normadan artıq maddi qiymətlilərin satışı dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə sürətləndirir və müəssisəni ona lazım olmayan fondlardan istifadə üçün

büdcəyə vergi verməkdən azad edir. Bu da öz növbəsində istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. Lakin belə qiymətlilərin satışı bəzən müəssisəyə zərər gətirir, bu da öz növbəsində balans mənfəətinin məbləği azaldır.

Satışdan kənar əməliyyatlardan əldə edilən mənfəətin məbləği müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşması ilə əlaqədar deyildir. Yuxarıda deyildiyi kimi, satışdan kənar əməliyyatlardan əldə edilən mənfəətin (və ya zərərin) məbləği əvvəlcədən planlaşdırılmır. Təhlil zamanı onların faktiki səviyyəsini keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisə edirlər. Satışdan kənar əməliyyatlardan əmələ gələn zərərin və ya itkilərin mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, təsərrüfatsızlıq və maliyyə intizamının qorunmasında səhvlərə yol verildiyini sübut edir. Təhlil zamanı ödənilmiş cərimələrin yaranma səbəbləri, yeri və günahkarları müəyyən edilməlidir. Əsas diqqəti isə çatışmamazlıqlar və dağınıqlar nəticəsində yaranmış bocların, vaxtı keçmiş iddiaların, tam aşınmamış əsas fondların ləğvindən yaranmış zərərlərin edilməsinə yönəltmək lazımdır. Belə halların mövcudluğu müəssisədə uçot və maliyyə işinin təşkilində müəyyən qüsurlar olduğunu göstərir.

Mənfəətin düzgün bölüşdürülməsi və səmərəli istifadəsi iqtisadiyyatın və təsərrüfatı idarə olunmasının əsas şərtlərindəndir. Yalnız əldə edilmiş mənfəətdən düzgün istifadə edildikdə dövlətin büdcəsinə kifayət qədər vəsait daxil olur, müəssisənin maddi-texniki bazası möhkəmlənir və zəhmətkeşlərin həyat səviyyəsi yüksəlir.

Hesablanmış mənfəəti balans mənfəətindən təbii və əmək resurslarına, fondlara görə ayırmaları və bank kreditləri üçün faizləri çıxmaqla, aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$M^h = M^b - B - F - K.$$

Burada:

M^b - balans mənfəətini;

B - təbii və əmək resurslarına görə ayırmaları;

F - əsas fondlar üçün ayırmaları;

K - bank kreditləri üçün faizləri göstərir.

Fondlar üçün haqlar müəyyən edilmiş normativlərə əsasən çıxılır. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, bank tərəfindən kreditləşməyən, qurulmamış avadanlıqlar, ətraf mühitin mühafizəsi və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən obyektlər üçün haqq çıxılmaz.

Əgər müəssisədə istehsal fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan əməliyyatlar (texniki iqtisadi amillər, təbii şərait, nəqliyyat və s.) nəticəsində əlavə mənfəət əldə edilsə bu məbləğ qəti müəyyən edilmiş ödəmələr (renta) şəklində dövlət büdcəsinə keçirilir. Belə vəziyyət adətən dağ-mədən, neft-qaz hasilatı, yüngül sənaye və neft emalı müəssisələrində daha çox müşahidə edilir. Belə ödənişlərin məbləği həlledici sahələrdə məhsul vahidinə əsasən (məsələn çıxarılmış qazın hər min kub metrinə, xam neftin hər tonuna və s.) əməliyyat sənayedə satılmış məhsulun dəyərinə əsasən müəyyən edilir.

Yuxarıda göstərilən ilkin ödənişlər həyata keçirildikdən sonra yerdə qalan hissə müəssisənin xalis mənfəəti adlanır. Bu məbləğdən məhsul satışı ilə bağlı olmayan zərərlər çıxıldıqdan sonra müəssisədə istehsalın, elm və texnikanın inkişaf fondu, sosial inkişaf fondu və əməyin ödənilməsinin vahid fondu yaradılır. Yeni məmullat növünün mənimsənilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, maya dəyərinin aşağı salınması, rentabelliyyənin yüksəldilməsi, istehsal prosesinə yeni texnikanın tətbiqi, işlərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, yeniləşdirilməsi əsas fondların təzələnməsi, istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi və s. bu fondun hesabına maliyyələşdirilir. Sıradan çıxmış və artıq avadanlıqların satışından alınan vəsait də bu fonda daxil olur.

Sosial inkişaf fondu yaşayış və mədəni - məişət binalarının əsaslı təmiri və tikilməsi, işçilərə mədəni - məişət xidmətinin yaxşılaşdırılması və s. maliyyələşdirmək üçün istifadə edilir. Əməyin ödənilməsinin vahid fondu öz tərkibində əmək haqqı fondunu və maddi həvəsləndirmə fondlarını birləşdirir. Bu fond sərf etdikləri əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə işçilərə çatacaq əmək haqqının istehsalın faydalılığını artırmaq, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsulun satış və mənfəəti həcmnin artırılmasına görə müəssisənin işçilərinin maddi

cəhəddən həvəsləndirmək üçün yaradılır. Bu fond müəssisənin işinin illik nəticəsinə görə işçilərin mükafatlandırmaq və işçilərə birdəfəlik yardım etmək üçün istifadə edilir. Bu fonda ayırmaların məbləği əmək haqqına nisbətən faizlə normativə əsasən müəyyən edilir.

Beləliklə, xalis mənfəət balans mənfəətindən vergiləri çıxmaqla hesablanır və bilavasitə müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdir.

2010 - 2016 - cı illərdə Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların mənfəətinin həcmi aşağıdakı kimi olmuşdur: (1)

Cədvəl 2.1

2010 – 2016 – cı ildə Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların mənfəətinin dinamikası (cari qiymətlərlə, mlyn.manat)

Mənfəət	2010	2013	2014	2015	2016
Cəmi ondan:	19112,1	25636,5	23210,0	16713,8	21116,6
Sənaye	17655,2	23808,1	21269,2	14508,9	17707,1
Kənd təsərrüfatı	32,4	28,2	23,3	23,0	41,9
Nəqliyyat	191,1	132,0	128,4	186,8	583,9
Rəbitə	308,8	397,5	443,9	364,3	350,6
Tikinti	229,3	445,4	488,2	786,7	897,2
Ticarət	248,5	134,6	219,6	202,9	779,0
Sair	446,8	680,7	737,4	641,2	756,9

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2010 – 2016 – cı ildə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların mənfəətinin həcmi gah artmış, gah da azalmışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların cəmi mənfəətinin həcmi 2010 - cu illə müqayisədə 2013 - cü ildə 34,1%, 2014 – cü ildə 21,4% artmış, 2015 – ci ildə 12,5% azalmış, 2016 - ci ildə isə 10,5% artmışdır. Cəmi mənfəətin həcmi 2013 – cü illə müqayisədə 2014 – cü ildə 9,5%, 2014 – cü illə müqayisədə 2015 – ci ildə 28% azalsa da, 2015 – ci illə müqayisədə 2016 – cı ildə 26,3% artmışdır.

Sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların mənfəətinin həcmi 2010 – cu ildə 17655,2 milyon manata, 2013 – cü ildə 23808,1 milyon manata, 2014 – cü ildə 21269,2 milyon manata, 2015 – ci ildə 14508,9 milyon manata, 2016 – cı ildə 17707,1 milyon manata bərabər olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların 2010 – cu ildə 19112,1 milyon manat cəmi mənfəətinin 92,4%-i, 2013-cü ildə 25636,5 milyon manat cəmi mənfəətinin 92,9% - i, 2014 – cü ildə 23210,0 milyon manat cəmi mənfəətinin 91,6%-i, 2015 – ci ildə 16713,8 milyon manat cəmi mənfəətinin 86,8%-i, 2016 – cı ildə 21116,6 milyon manat cəmi mənfəətinin 83,8%-i sənayedə yaranmışdır.

2010 – 2016 – cı ildə Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların cəmi mənfəətinin 2010 – cu ildə 7,6%-i, 2013- cü ildə 7,1% -i, 2014 – cü ildə 8,4%-i, 2015 –ci ildə 13,2 %-i, 2016 –cı ildə 16,2 %-i kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə, tikinti, ticarət və sair sahələrdə yaranmışdır.

2016 – cı illərdə Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.2

2016 – cı ildə Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri (mlyn.manat)

	Mənfəət	Zərər
Cəmi o cümlədən :	21116,6	5253,5
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	41,9	28,4
Sənaye o cümlədən :	17707,1	1384,8
mədəncixarma sənayesi	16731,1	721,6
Emal sənayesi	843,0	338,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	97,3	194,5
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	35,7	130,7
Tikinti	897,2	314,0
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	779,0	129,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	583,9	155,7

Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	54,0	31,9
İnformasiya və rabitə	350,6	50,0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	439,4	2977,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	29,5	57,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	100,6	32,9
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	35,9	9,6
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	2,0	0,9
Təhsil	13,1	16,6
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	16,1	12,0
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	24,1	37,8
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	42,2	14,7

Cədvəlin məlumatları bir daha sübut edir ki, 2016 – cı illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlarda mənfəətin həcmi 21116,6 milyon manat, zərərin həcmi isə 5253,5 milyon manat təşkil etmişdir. Lakin iqtisadiyyatın ayrı – ayrı sahələrinin bəziləri (kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, sənaye müəssisələri, o cümlədən mədənçixarma və emal sənayesi, tikinti, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, informasiya və rabitə, peşə, elmi və texniki fəaliyyətlə məşğul olan, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan (və digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan) müəssisələr ili mənfəətlə başa vursalar da, bəzi (elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesi, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesi, maliyyə və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar aparan, təhsil və istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən) müəssisələr zərərlə işləmişlər. Beləki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq müəssisələrində mənfəətin həcmi 41,9 milyon manat, zərərin həcmi isə 28,4 milyon manat, respublika üzrə mövcud olan bütün sənaye

müəssisələrində mənfəətin həcmi 17707,1 milyon manat, zərərin həcmi isə 5253,5 milyon manat, mədənçıxarma sənayesi müəssisələrində mənfəətin həcmi 16731,1 milyon manat, zərərin həcmi isə 721,6 milyon manat, emal sənayesi müəssisələrində mənfəətin həcmi 843,0 milyon manat, zərərin həcmi isə 338,0 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesi müəssisələrində mənfəətin həcmi 97,3 milyon manat, zərərin həcmi isə 194,5 milyon manat və su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesi müəssisələrində mənfəətin həcmi 35,7 milyon manat, zərərin həcmi isə 130,7 milyon manata bərabər olmuşdur.

Tikinti müəssisələrində mənfəətin həcmi 897,2 milyon manat, zərərin həcmi isə 314,0 milyon manat, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri müəssisələrində mənfəətin həcmi 779,0 milyon manat, zərərin həcmi isə 129,5 milyon manat, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı müəssisələrində mənfəətin həcmi 583,9 milyon manat, zərərin həcmi isə 155,7 milyon manat, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə müəssisələrində mənfəətin həcmi 54,0 milyon manat, zərərin həcmi isə 31,9 milyon manat, informasiya və rabitə müəssisələrində mənfəətin həcmi 350,6 milyon manat, zərərin həcmi isə 50,0 milyon manat maliyyə və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə mənfəətin həcmi 439,4 milyon manat, zərərin həcmi isə 2977,3 milyon manat, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar aparən müəssisələrdə mənfəətin həcmi 29,5 milyon manat, zərərin həcmi isə 57,4 milyon manat, peşə, elmi və texniki fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrdə mənfəətin həcmi 100,6 milyon manat, zərərin həcmi isə 32,9 milyon manat, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan müəssisələrdə mənfəətin həcmi 35,9 milyon manat, zərərin həcmi isə 9,6 milyon manat, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat müəssisələrində mənfəətin həcmi 2,0 milyon manat, zərərin həcmi isə 0,9 milyon manat, təhsil müəssisələrində mənfəətin həcmi 13,1 milyon manat, zərərin həcmi isə 16,6 milyon manat, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan müəssisələrdə mənfəətin həcmi 16,1 milyon manat, zərərin həcmi isə 12,0 milyon manat, istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət mənfəətin həcmi

24,1 milyon manat, zərərin həcmi isə 37,8 milyon manat və digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan müəssisələrdə mənfəətin həcmi 42,2 milyon manat, zərərin həcmi isə 14,7 milyon manat təşkil etmişdir.

Yuxarıdakı cədvəllərin təhlili göstərir ki, respublika üzrə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlarda yaranan mənfəətin tərkibində ən az mənfəət kənd təsərrüfatında yaranan mənfəətin payına düşür. Bu isə hər şeydən əvvəl son illərdə kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının azalması ilə əlaqədardır. Deyilənləri sübut etmək üçün 2011 - 2016 - cı illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə göstəricilərini xarakterizə edən aşağıdakı cədvəlin məlumatlarına nəzər salaq (1)

Cədvəl 2.3

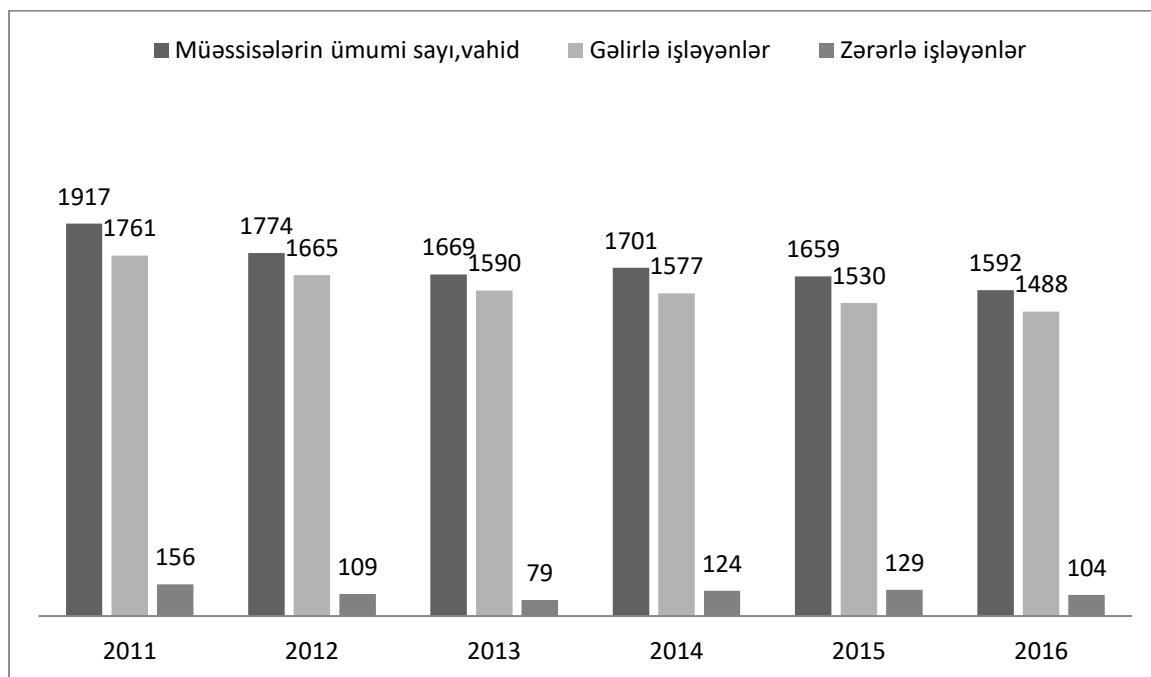
2011 – 2016 - cı illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə göstəricilərinin dinamikası

Göstəricinin adı	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Müəssisələrin ümumi sayı, vahid	1917	1774	1669	1701	1659	1592
o cümlədən						
gəlirlə işləyənlər	1761	1665	1590	1577	1530	1488
zərərlə işləyənlər	156	109	79	124	129	104
Mənfəətin məbləği, min manat	41912	52250	56340	67331	53275	92289,2
Zərərin məbləği, min manat	4992	4050	4057	3367	13512	17042,8
Xalis mənfəət, min manat	36920	48200	52283	59028	39763	75246,4

Satışdan əldə edilən gəlir, min manat	207904	294726	333604	402402	391801	441506
Satışdan əldə edilən gəlir və zərər, min manat	34209	44252	47259	55381	39840	71711
o cümlədən: bitkiçilikdə	8980	14609	17534	16234	20241	40268
Heyvandarlıqda	25041	29036	27533	25842	19993	31329,5
Ümumi gəlir (faktiki qiymətlərlə), min manat	71623	86045	91903	102723	84990	119130
Təsərrüfatda çalışan işçilərin orta illik sayı, min nəfər	16,2	16,1	14,6	14,7	15,3	15
İşçilərə hesablanmış əmək haqqı fondu, min manat	28445	30769	31129	35816	37071	35970

Cədvəldən göründüyü kimi, 2011 – 2016 –ci illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı ildən – ilə azalsa da, bu illərdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin böyük əksəriyyəti gəlirlə işləmişlər. Beləki, 2011- ci ildə fəaliyyət göstərən 1917 müəssisədən 1761 - i və ya 91,9% - i, 2012 - ci ildə 1774 müəssisədən 1665 - i və ya 93,9% - i, 2013 - cü ildə 1669 müəssisədən 1590 - ı və ya 95,3% - i, 2014 - cü ildə 1701 müəssisədən 1577 - i və ya 92,7% - i, 2015 - ci ildə 1659 müəssisədən 1530 - u və ya 92,2% - i, 2016 - ci ildə 1592 müəssisədən 1488 - i və ya 93,5% - i gəlirlə, 2011- ci ildə 156 - sı və ya 8,1% - i, 2012- ci ildə 109 - u və ya 6,1% - i, 2013 - cü ildə 79 - u və ya 4,7% - i, 2014 - cü ildə 124 - ü və ya

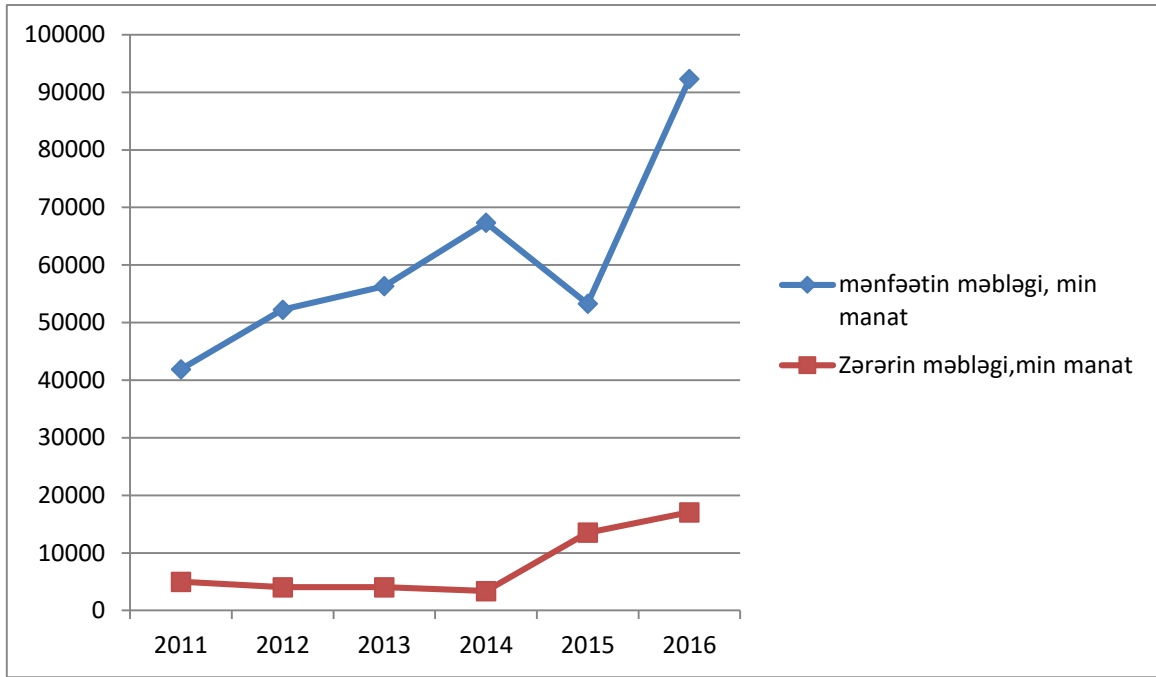
7,3% - i, 2015 - ci ildə 129 - u və ya 7,8% -i, 2016 - cı ildə 104 - ü və ya 6,5% - i zərərlə işləmişlər.

Şəkil 2.1. Kənd təsərrüfatında gəlirlə və zərərlə işləyən müəssisələrin sayı

2011 - ci ildə mənfəətin məbləği 41912 min manat olduğu halda, zərərin məbləği 4992 min manat, 2012 - ci ildə mənfəətin məbləği 52250 min manat , zərərin məbləği 4050 min manat, 2013 - cü ildə mənfəətin məbləği 56340 min manat, zərərin məbləği 4057 min manat, 2014 - cü ildə mənfəətin məbləği 67331 min manat, zərərin məbləği 3367 min manat, 2015 - ci ildə mənfəətin məbləği 53275 min manat, zərərin məbləği 13512 min manat, 2016 - cı ildə mənfəətin məbləği 92289,2 min manat , zərərin məbləği 17042,8 min manat olmuşdur.

Deyilənləri aşağıdakı şəkildən daha aydın görmək olar:

Şəkil 2.2 Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mənfəətinin və zərərinin məbləği

Xalis mənfəətin həcmi 2011 - ci ildə 36920 min manat, 2012 – ci ildə 48200 min manat, 2013 - cü ildə 52283 min manat, 2014 – cü ildə 59028 min manat, 2015 – ci ildə 39763 min manat, 2016 – cı ildə 752446 min manat təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində ümumi gəlirin həcmi 2011 - ci ildə 71623 min manat, 2012 – ci ildə 86045 min manat, 2013 - cü ildə 91903 min manat, 2014 – cü ildə 102723 min manat, 2015 – ci ildə 84990 min manat, 2016 – cı ildə 119130 min manat təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, ümumi gəlirin həcmi 2011 - ci illə müqayisədə 2012 – ci ildə 20,1 %, 2012 – ci illə müqayisədə 2013 – cü ildə 6,8%, 2013 – cü illə müqayisədə 2014 – cü ildə 11,8%, 2015 – ci illə müqayisədə 2016 – cı ildə 40,2% artdığı halda, yalnız 2014 - cü illə müqayisədə 2015 – ci ildə 17,3% azalmışdır.

Mənfəət müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən mütləq göstəricidir. Lakin müəssisələrdə ehtiyatların və cari xərclərin səmərəliliyini əks etdirmək üçün nisbi göstərici olan rentabellik göstəricilərindən istifadə edilir.

Rentabellik göstəriciləri müəssisələrdə aktivlərə qoyulan vəsaitin bir manatına nə qədər mənfəət əldə edildiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Müəssisələrdə əsasən aşağıdakı rentabellik göstəricilərindən istifadə edilir:

İstehsalın rentabelliği göstəriciləri:

- a) ümumi (balans) rentabelliği;
- b) hesablama rentabelliği.

Müəssisənin ümumi (balans) rentabellik göstəricisini (R_u) hesablamaq üçün balans mənfəətinin məbləğini (M_b) 100 - ə vurub, alınmış hasilə istehsal təyinatlı kapitalın orta dəyərinə bölmək lazımdır: (10)

$$R_u = \frac{M_b \cdot 100}{\bar{I}K}$$

Burada

R_u - ümumi rentabelliğin səviyyəsini;

M_b - balans(ümumi) mənfəəti;

$\bar{I}K$ - istehsal təyinatlı kapitalın orta dəyərini göstərir.

Ümumi rentabellik göstəricisini hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, onun səviyyəsinə müəssisə kollektivinin cəhdindən əlavə onlardan asılı olmayan bir sıra amillər də təsir göstərir. Belə amillərə müxtəlif təbii şərait, texnika ilə silahlanmanın səviyyəsi, bank kreditlərindən istifadə dərəcəsinin müxtəlifliyi və s. daxildir. Odur ki, müəssisənin fəaliyyətini müqayisəli qiymətləndirərkən adətən hesablama göstəricisi rentabelliğindən istifadə edirlər. İstehsalın hesablama rentabelliği göstəricisinin hesablama mənfəətinin məbləğini 100-ə vurub, alınmış hasilə istehsal təyinatlı kapitalın orta dəyərinə bölmək lazımdır:

$$R^h = \frac{M_b - F - B - K}{\bar{I}K} \cdot 100$$

Müəssisələrdə maliyyə təhlilini həyata keçirərkən aktivlər məcmusunun (məcmu kapitalın), cari aktivlərin və satılmış məhsulun rentabelliği göstəricilərindən istifadə edilir ki, bu göstəricilər də aşağıdakı kimi hesablanır: (3)

a) Aktivlər məcmusunun (məcmu kapitalın) rentabelliği

$$Ru = \frac{XM * 100}{A_m};$$

b) cari aktivlərin rentabelliği

$$Ru = \frac{XM * 100}{CA};$$

c) satılmış məhsulun rentabelliği. Bu göstəricini bir neçə cür hesablamaq olar.

Keçmiş və canlı əməyin cari məsrəflərinin səmərəliliyini xarakterizə etmək üçün satılmış məhsulun rentabelliği göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Ru = \frac{SM * 100}{TMD};$$

Burada:

SM - satışdan əldə olunan mənfəəti;

TMD - tam maya dəyərini göstərir.

Satılmış məhsulun bir manatına düşən mənfəəti hesablanan zaman satılmış məhsulun rentabelliği göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Ru = \frac{SM * 100}{SPM};$$

Burada:

SPM - məhsul satışından pul mədaxilini əks etdirir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2011 – 2016 – cı illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul satışının rentabelliğinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.4

2011 - 2016 - cı illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul satışının rentabelliyyəninə dinamikası (faizlə)

Göstəricilərin adı	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dənlilər və dənli paxlalılar	42,9	47,6	50,2	41,0	47,3	45,8
Xam pambıq	-12,0	12,8	-	43,6	10,6	7,3
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	139,6	154,2	83,3	135,4	201,8	71,0
Tütün	41,6	22,8	68,3	180,2	83,0	-
Yaşıl çay yarpağı	9,5	8,7	2,4	3,3	-	-
Kartof	15,6	22,5	4,4	26,2	17,6	261,1
Tərəvəz (açıq torpaqda)	6,8	41,3	84,8	94,3	71,4	17,8
Bostan məhsulları	48,3	44,0	41,7	38,1	43,1	33,2
Meyvə və giləmeyvə	14,3	29,5	4,0	15,8	24,8	17,7
Üzüm	-3,8	6,9	14,3	30,8	14,1	4,2
Bitkiçilik məhsulları üzrə	24,1	35,5	37,5	29,3	36,0	43,5
Mal - qara və quş əti, cəmi	25,7	20,9	150,0	10,8	3,4	13,9
o cümlədən:						
iribuynuzlu mal-qara	10,0	46,1	32,0	15,4	2,4	3,3
qoyun və keçi	37,4	43,9	39,3	35,0	37,9	27,8
Donuz	-43,5	-55,5	-	-	-	-
Quş	26,9	19,4	11,1	10,3	3,0	14,4
Süd və süd məhsulları	14,2	25,7	35,3	16,0	23,9	20,7

Yun	24,0	24,3	0,0	27,7	26,7	21,7
Yumurta	1,4	4,3	16,9	0,9	9,9	4,9
Heyvandarlıq məhsulları üzrə	20,5	15,1	13,5	9,4	7,1	11,8

Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2011 – 2016 - cı illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələrində satılmış məhsulların rentabelliği gah artmış, gah da azalmışdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı müəssisələrində satılmış kartofun rentabelliği 2011 – ci ildə 15,6%-ə, 2012 – ci ildə 22,5%-ə, 2013- cü ildə 4,4%-ə, 2014 – cü ildə 26,2%-ə, 2015 – ci ildə 17,6%-ə, 2016 – cı ildə 261,1% - ə bərabər olmuşdur. 2016 – cı ildə müəssisələrində satılmış kartofun rentabelliğinin 261,1% - ə bərabər olması onu göstərir ki, satışdan əldə edilən mənfəət həcmi kartofun tam maya dəyərindən 2,61 dəfə çox olmuşdur.

Beləliklə, müəssisələrdə maliyyə vəziyyəti, öhdəliklər üzrə borcların yerinə yetirilməsi, fondların formalaşdırılması əldə edilmiş mənfəətin həcmindən asılıdır. (15)

2.2 Müəssisələrdə mənfəətin dəyişməsinə təsir edən amillərin statistik öyrənilməsi

Müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin əsas hissəsi əmtəəlik məhsulun satışından alınır. Əmtəəlik məhsulun satışından alınan mənfəətin məbləği isə müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində formalaşır. Buraya ilk növbədə satılmış əmtəəlik məhsulun həcmi, quruluşu, qiymətlərin dəyişilməsi məhsulun satışından əldə edilən vəsaitlərin məbləği və maya dəyərinin səviyyəsinin dəyişilməsi aid edilir. Bu göstəricilərin hər biri də öz növbəsində çox saylı amillərin təsiri nəticəsində də müəyyənləşir.

Mənfəətin məbləğinə təsir edən xarici və daxili amilləri bir-birindən ayırırlar. Təhlil zamanı əsas diqqət müəssisənin işindən asılı olan daxili amillərə yönəldilməlidir. Yalnız bu yolla istehsalatla bilavasitə bağlı olan ehtiyat bilavasitə bağlı olan ehtiyat mənbələrini aşkar və səfərbər etmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd edilən amillərin mənfəətin məbləğinə təsirini müəyyən etmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, məhsul satışının həcmi və satışdan alınmış vəsaitin məbləğinin dəyişməsi mənfəətin məbləğinə bilavasitə təsir göstərir. Məhsul satışının həcmi dəyişməsinin mənfəətin məbləğinin dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün mənfəətin planda nəzərdə tutulan məbləğini topdansatış qiymətilə məhsul satışı planının yerinə yetirilməsinin əlavə artım əmsalına vurmaq lazımdır:

(10)

$$\Delta M^c = M_{plan} \times \frac{\sum q_1 p - \sum q_{plan} p}{\sum q_{plan} p}$$

Satılmış məhsulun quruluşunun dəyişməsinin mənfəətin məbləğinin dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\Delta M^r = (M_1 - M_{plan}) \times \frac{\sum q_1 p}{\sum q_{plan} p}$$

Təcrübədə məhsul satışından alınmış mənfəətin məbləğinin artırılmasına və rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə nail olmaq üçün onların səviyyəsinə təsir edən amillərin rolunu müəyyən etmək lazımdır. Bu məqsədlə indeks üsulunun tətbiqi daha əlverişlidir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, əmtəələrin məhsulun satışından əldə edilmiş mənfəətin həqiqi məbləğinin planda nəzərdə tutulan məbləğindən kənarlaşması, hər şeydən əvvəl, satılmış məhsulun miqdarından (q) və onların satışından əldə edilən mənfəətin məbləğindən (M) asılıdır.

$$\begin{aligned} \sum q_1 M_1 - \sum q_{plan} M_{plan} &= \sum (q_1 - q_{plan}) * M_{plan} + \sum (M_1 - M_{plan}) q_1 \\ &= \left(\sum q_1 M_{plan} - \sum q_{plan} M_{plan} \right) + \left(\sum q_1 M_1 - \sum (q_1 M_{plan}) \right) \end{aligned}$$

Məhsulun fiziki həcmnin dəyişməsi nəticəsində əldə edilən mənfəətin məbləğini müəyyən etmək üçün satılmış məhsulun həcmnin nisbi artım əmsalını məhsul satışından alınacaq mənfəətin plan məbləğinə vurmaqla da müəyyən etmək olar.

Məhsulun quruluşunun (tərkibinin) dəyişməsi mənfəətə bilavasitə təsir göstərir. Bu hal istehsal olunan məhsulların rentabellik dərəcəsinin müxtəlif olması ilə əlaqədardır. Məhsulun çeşidinin dəyişməsinin mənfəətinin məbləğinin dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün faktiki və plan çeşidlərində satılmış məhsulun hər min (və ya yüz) manatına düşən mənfəətin məbləğinin fərqi planda nəzərdə tutulan topdansa satış qiymətilə faktiki satılmış məhsulun dəyərində vurmaq lazımdır:

$$\sum q_1 M_{plan} - \sum q_{plan} M_{plan} = \left(\frac{\sum q_1 M_{plan}}{\sum q_{plan} M_{plan}} - 1 \right) * \sum q_{plan} M_{plan} + \left(\frac{\sum q_{plan} M_{plan}}{\sum q_1 P_{plan}} - \frac{\sum q_{plan} M_{plan}}{\sum q_{plan} P_{plan}} \right) * \sum q_1 P_{plan}$$

Təhlili daha da dərinləşdirmək üçün yuxarıdakı hesablamaları hər bir məhsul növü üzrə ayrıca aparmaq lazımdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, mənfəətin məbləği məhsulun satış qiymətləri ($\sum q p$) və ya maya dəyəri ($\sum q z$) arasındakı fərqdən asılı olaraq formalaşır.

Qiymətlərin artmasının və dəyişməsinin mənfəətin məbləğinin dəyişməsinə (ΔM) təsirini tapmaq üçün qüvvədə olan qiymətlərlə məhsul satışından alınmış məbləğdən ($\sum q_1 p_1$) həmin məhsulun planda qəbul edilmiş qiymətlərlə məbləğini ($\sum p_1 p^{plan}$) çıxmaq lazımdır.

$$\Delta M^z = \sum q_1 p - \sum q_1 p_{plan}$$

Maya dəyərinin dəyişməsi nəticəsində mənfəətin məbləğinin kənarlaşmasını (ΔM^z) müəyyən etmək üçün faktiki satılmış məhsulun plan maya dəyərindən məhsulun faktiki maya dəyərini çıxmaq lazımdır:

$\Delta M^z = \sum q_1 M_1 - \sum q_1 M^{plan} = (\sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_1^{plan}) + (\sum q_1 z_{plan} - \sum z_1 q_1)$ Lakin Təhlil zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, faktiki buraxılmış məhsulun plan maya dəyəri həmin məhsullar üzrə planın yerinə yetirilmə dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişir.

Maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətin məbləğinin dəyişməsinə (ΔM^z) təsiri öyrənilərkən bu amili də nəzərə almaq lazımdır.

$$\Delta M^z = \sum z_{plan} q_1 \times \frac{\sum q_1 p}{\sum q_{plan} p} - \sum z_1 q_1$$

Burada : $\sum z_{plan} q_1$ və $\sum z_1 q_1$ satılmış məhsulun plan və faktiki maya dəyərini, $\frac{\sum q_1 p}{\sum q_{plan}}$ isə satılmış məhsulun həcmi üzrə planın yerinə yetirmə əmsalını göstərir.

Mənfəətin səviyyəsinə amillərin təsirinin öyrənilməsində korrelyasiya-reqresiya üsullarının tətbiqi də səmərəli nəticə verir. Məsələn, məlumdur ki, mənfəətin məbləği məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa mənfəətin məbləği də bir o qədər çox olar. Deməli, mənfəətin məbləği ilə məhsul istehsalına çəkilən xərclərin (məhsul vahidinin maya dəyəri və ya əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərcin) səviyyəsi arasında tərs əlaqə vardır.

Mənfəətin məbləğinin əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin səviyyəsiindən asılılığının sıxlığını hesablamaq üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə edək (rəqəmlər şərtidir):

Cədvəl 2.5

Mənfəətin məbləğinin və əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin səviyyəsi

Müəssisələrin nömrəsi	Mənfəətin məbləği mln man. (x)	Əmtəəlik məhsulun bir manatına çəkilən xərclər man. (y)
1	61,2	0,92
2	83,6	0,55

3	129,3	0,69
4	136,3	0,58
5	171,4	0,78
Cəmi	581,8	3,47

Cədvəldən görüldüyü kimi, müəssisələrdə mənfəətin həcmi artdıqca əmtəəlik məhsulun bir manatına çəkilən xərclərin həcmi azalır. Deməli, mənfəətin məbləği ilə əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərclər arasında tərs əlaqə mövcuddur. Bu zaman mənfəətin məbləğinin əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin səviyyəsindən asılılığının sıxlığını hesablamaq üçün hiperbolanın aşağıdakı tənliyi tətbiq edilir: (2)

$$\bar{y}_x = a_0 + a_1 \frac{1}{x}$$

Buradakı a_0 və a_1 parametrlərinin tapmaq üçün hiperbola tənliyində ən kiçik kvadratlar üsulunun tətbiqi aşağıdakı normal tənliklər sisteminə gətirib çıxarır: (7)

$$\left\{ \begin{array}{l} na_0 + a_1 \sum \frac{1}{x} = \sum y \\ a_0 \sum \frac{1}{x} + a_1 \sum \frac{1}{x^2} = \sum \frac{y}{x} \end{array} \right\}$$

Mənfəətin məbləğinin əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin səviyyəsindən asılılığının sıxlığını hesablamaq üçün aşağıdakı köməkçi cədvəli tərtib edək :

Mənfəətin məbləğinin əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin səviyyəsindən asılılığının sıxlığının hesablanması cədvəli

Müəssisə - lərin nömrəsi	$\frac{1}{x}$	$\frac{1}{x^2}$	xy	$\frac{y}{x}$	y_x	$x - \bar{x}$	$y - y_x$	$(x - \bar{x})^2$	$(y - y_x)^2$
1	1,086	1,18	56,3	66,5	103,7	0,0226	-42,5	0,05176	-1806,3
2	1,818	3,31	45,9	152,0	127,2	0,144	-43,6	0,020736	1900,9
3	1,449	2,10	89,2	187,4	115,4	0,004	13,9	0,000016	193,2
4	1,724	2,97	79,1	235,0	121,4	0,114	15,0	0,012996	225,0
5	1,369	1,87	125,1	234,8	112,8	0,036	58,6	0,001296	3433,9
Cəmi	7,433	11,44	395,6	175,8	581,4	0	0	0,0861	27559,3

Cədvəlin məlumatlarına əsasən götürülmüş müəssisələr üzrə əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərcin orta səviyyəsi

$$\bar{x} = \frac{\sum x}{n} = \frac{3,47}{5} = 0,694 \text{ manat,}$$

orta hesabla bir müəssisəyə düşən mənfəətin məbləği

$$\bar{y} = \frac{\sum y}{n} = 116,36 \text{ manat olacaqdır.}$$

Bu normal tənliklər sistemini həll etdikdə

$$\begin{cases} 5a_0 + 7,433a_1 = 581,8 \\ 7,433a_0 + 11,44a_1 = 875,8 \end{cases}$$

$$a_0 = 68,7 \text{ mln manat,}$$

$$a_1 = 32,2 \text{ mln manat}$$

olduğunu tapırıq.

Parametrlərin qiymətlərini və x-in müvafiq qiymətlərini

$$\bar{y}_x = a_0 + a_1 \frac{1}{x}$$

düsturunda yerinə yazsaq, aşağıdakıları alırıq:

$$\bar{y}_1 = 68,7 + 32,2 \cdot 1,086 = 103,7 \text{ mln man}$$

$$\bar{y}_2 = 68,7 + 32,2 \cdot 1,818 = 127,2 \text{ mln man}$$

$$\bar{y}_3 = 68,7 + 32,2 \cdot 1,479 = 115,8 \text{ mln man}$$

$$\bar{y}_4 = 68,7 + 32,2 \cdot 1,724 = 121,3 \text{ mln man}$$

$$\bar{y}_5 = 68,7 + 32,2 \cdot 1,369 = 112,8 \text{ mln man}$$

Cədvəlin məlumatlarına əsasən elastiklik əmsalını hesablayaq:

$$\Sigma = a_1 \cdot \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = 32,2 \cdot \frac{0,694}{116,36} = 0,192$$

İndi isə korelyasiya əmsalını hesablamaq üçün lazım olan aşağıdakı göstəriciləri hesablayaq;

$$\overline{xy} = \frac{\Sigma xy}{n} = \frac{395,6}{5} = 79,1 \text{ mln man.}$$

$$\sigma^x = \sqrt{\frac{\Sigma(x-\bar{x})^2}{n}} = \sqrt{\frac{0,0861}{5}} = 0,13124 \text{ man}$$

$$\sigma^y = \sqrt{\frac{\sum(y-\bar{y})^2}{n}} = \sqrt{\frac{7995,3}{5}} = 39,883 \text{ mln man.}$$

Korrelyasiya əmsalı

$$\tau = \frac{\overline{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\sigma^x \cdot \sigma^y} = \frac{79,1 - 0,694 \cdot 116,36}{0,13124 \cdot 39,883} = 0,497 \text{ olacaqdır.}$$

Bu o deməkdir ki, əmtəlik məhsulun bir manatına çəkilən xərcə müəssisənin mənfəəti arasında nəzərə çaparaq tərs əlaqə vardır.

2.3 Müəssisələrin rentabelliyyə amillərin təsirinin statistik təhlili

Müəssisənin ümumi rentabelliyyə göstəricisi bir - birilə əlaqəli olan üç göstəricinin, yəni satılmış məhsulun rentabelliyyə, əsas və dövriyyə fondlarının etdiyi dövrlərin sayı və balans mənfəəti əmsalının hasilinə bərabərdir. Bu göstəricilərdən hər hansı birinin dəyişməsi müəssisənin ümumi rentabelliyyə göstəricisinin səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərməlidir.

Ümumi rentabellik göstəricisinin dinamikasını öyrənmək üçün indekslər sistemindən istifadə edilir.

Bir neçə müəssisə (birlik) üzrə ümumi rentabelliyyə dinamikasını öyrənərkən istifadə edilən indekslər aşağıdakılardır:

Rentabelliyyə dəyişən tərkibli indeksi (J^r)

$$J^r_{d\text{əy}} = \frac{\bar{r}_1}{\bar{r}_0} = \frac{\sum r_1 df_1}{\sum r_0 df_0}$$

Rentabelliyyə sabit tərkibli indeksi (J^r)

$$J^r_{sab} = \frac{\sum r_1 df_1}{\sum r_0 df_1}$$

Rentabelliyyə quruluş dəyişikliyi indeksi

$$J_{qur}^r = \frac{\sum r_0 df_1}{\sum r_0 df_0}$$

Bu düsturlarda:

r_1 –hesabat dövründə ümumi rentabelliği;

r_0 - əsas dövrdə ümumi rentabelliği,

df_1 və df_0 - hesabat və əsas dövrdə bütün istehsal fondunun tərkibində hər bir müəssisənin xüsusi çəkisini göstərir və $df = \frac{f}{\Sigma f}$ kimi hesablanır.

Konkret olaraq hər bir amilin dəyişilməsinin ümumi rentabellik göstəricisinə təsir dərəcəsini indeks üsulunun köməkliyi ilə müəyyən etmək olar. Satılmış əmtəlik məhsulun rentabelliği göstəricisinin (A) əsas və dövriyyə fondlarının dövr etmə əmsalını (B) və balans mənfəəti əmsalını (C) hərfləri ilə işarə etmək hər üç amilin birgə təsiri nəticəsində müəssisənin ümumi rentabelliğinin dəyişməsinə göstərən indeksi aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$J = \frac{A_1 B_1 C_1}{A_0 B_0 C_0}$$

şəklində yazmaq olar.

Seçilmiş konkret amilin səviyyəsini dəyişməklə qalan amillərin səviyyəsini sabit saxlasaq müəssisənin ümumi rentabellik göstəricisinə dəyişən amilin təsir göstəricisini tapmaq olar. Belə ki, əmtəlik məhsulun rentabelliğinin (A) dəyişməsi hesabına ümumi rentabelliğinin dəyişməsi indeksi

$$J_a = \frac{A_1 B_1 C_1}{A_0 B_1 C_1}$$

Əsas və dövriyyə fondlarının (B) dəyişməsi hesabına ümumi rentabelliğinin dəyişməsinə əks etdirən indeks:

$$J_b = \frac{A_0 B_1 C_1}{A_0 B_0 C_1}$$

Balans mənəfəti əmsalının (C) dəyişməsi hesabına ümumi rentabelliyn dəyişməsinə göstərən indeksi:

$$J_c = \frac{A_0 B_0 C_1}{A_0 B_0 C_0}$$

şəklində olacaqdır.

Hər bir indeksdə kəsrin sürəti ilə məxrəci arasındakı fərq nisbi ifadə ilə seçilmiş amilin dəyişməsinin ümumi rentabelliyyə təsirinin göstəricisidir.

İndi də şərti məlumatlar əsasında müəssisənin rentabelliynin səviyyəsinə amillərin təsirini indeks üsulunun köməkliyi ilə müəyyən edək:

Cədvəl 2.7

Müəssisənin rentabelliynə amillərin təsirini təhlil etmək üçün ilkin məlumatlar

Göstəricilər	Şərti işarələr	Əsas il	Hesabat ili
Balans mənəfəti (mln. manat)	Mb	200	220
Əmtəlik məhsulun satışından alınan mənəfət (mln. manat)	Mm	180	190
Satılmış məhsulun maya dəyəri (mln. manat)	Zq	1000	1200
Satılmış əmtəlik məhsulun rentabelliyi (sətir 2:sətir3)× 100	A	18.0	15.83
Bank tərəfindən kreditləşən və dövriyyə fondlarının orta illik dəyəri (mln. manat)	Fə+F$\bar{d}$	1100	1212
Əsas və dövriyyə fondlarının etdiyi dövrlərin sayı (sətir 3:sətir 5)	B	0.909	0.990
Balans mənəfəti əmsalı (sətir 1:sətir 2)	C	1.111	1.158
Müəssisənin ümumi rentabelliyi (sətir 1: sətir 5) × 100 və ya (sətir 4:× sətir 6 × sətir7	ABC	18.18	18.15

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatlarına əsasən aşağıdakı göstəriciləri hesablayaq:

- 1) Müəssisənin ümumi rentabelliynin dinamikası

$$J = \frac{R_1^{\ddot{u}}}{R_0^{\ddot{u}}} = \frac{18.15}{18.18} = 0.998 \text{ və ya } 99.8\%$$

Deməli, müəssisədə ümumi rentabelliyn səviyyəsi hesabat ilində əsas ilə nisbətən 0.2 faiz aşağı düşmüşdür. Eyni nəticəsi götürülmüş üç amilin hasillərinin nisbəti kimi də almaq olar:

$$J = \frac{A_1 B_1 C_1}{A_0 B_0 C_0} = \frac{15.83 \times 0.99 \times 1.158}{18.0 \times 0.909 \times 1.111} = \frac{18.15}{18.18} = 0.998 \text{ və ya } 99,8 \%$$

2) Ümumi rentabelliyn səviyyəsinin belə dəyişməsinə hər bir amilin rolunu müəyyən edək:

a) Satılmış əmtəəlik məhsulun rentabelliynin (A) aşağı düşməsinin ümumi rentabelliyn dəyişməsinə təsiri:

$$J_a = \frac{A_1 B_1 C_1}{A_0 B_1 C_1} = \frac{18.15}{18.0 \times 0.99 \times 1.158} = \frac{18.15}{20.64} = 0.8799 \text{ və ya } 87.94 \%$$

b) Əsas və dövriyyə fondlarının (B) etdiyi dövriyyələrin sayının dəyişməsi hesabına ümumi rentabelliyn dəyişməsinə təsiri:

$$J_b = \frac{A_0 B_1 C_1}{A_0 B_0 C_1} = \frac{20,64}{18.0 \times 0.909 \times 1.158} = \frac{20,64}{18.18} = 1.089 \text{ və ya } 108,9\%$$

c) Balans mənfəəti əmsalının yüksəlməsinin ümumi rentabelliyn dəyişməsinə təsiri:

$$J_c = \frac{A_0 B_0 C_1}{A_0 B_0 C_0} = \frac{18.95}{18.18} = 1.042 \text{ və ya } 104.2 \%$$

Bu hesablamalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin ümumi rentabelliyni əsas və dövriyyə fondlarının dövriyyə sürətinin artması hesabına 8.9% və balans mənfəəti əmsalının yüksəlməsi hesabına 4.2% artmışdır. Lakin satılmış əmtəəlik məhsulun rentabellik dərəcəsinin azalması hesabına ümumi rentabellik 12.06 % aşağı düşmüşdür.

İndi də hər bir amilin müəssisənin ümumi rentabelliyyəsinə səviyyəsinə təsirinin mütləq kəmiyyətlərlə, daha doğrusu əsas və dövriyyə fondlarının hər manatına düşən mənfəətin məbləği (qəpiklə) ilə müəyyən edək:

$$\Delta Ru^M = R_1^{\ddot{u}} - R_0^{\ddot{u}} = (A_1 - A_0)B_1C_1 + (B_1 - B_0)A_0C_1 + (C_1 - C_0)A_0B_0 = (15.83 - 18.0) \times 0.99 \times 1.158 + (0.99 - 0.909)18.0 \times 1.158 + (1.158 - 1.111)18.0 \times 0.909 = -2.488 + 1.688 + 0.769 = -0.03 \text{ qəpik}$$

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ümumi rentabelliyyənin səviyyəsi əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürətinin artması hesabına 1.688 qəpik, balans mənfəəti əmsalının artımı hesabına 0.769 qəpik yüksəlib, məhsulun rentabelliyyəsinə aşağı düşməsi hesabına 2.488 qəpik azalmışdır, hər üç amilin birgə təsiri nəticəsində isə əsas və dövriyyə fondlarının hər manatına düşən mənfəətin məbləği (ümumi rentabellik səviyyəsi) 0.03 qəpik aşağı düşmüşdür.

2.4 Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqi

İqtisadiyyatın inkişafı və onun səmərəliliyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində milli gəlirin artırılması və bunun əsasında əhəlinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəssisələrdə istehsalın fasiləsiz davam etməsi və s. müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin “Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə dair” tövsiyələrə əsasən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili, müəssisənin əmlakının təhlilindən, fondlar, ehtiyatlar və onların yaranma mənbələrinin təhlilindən, borc vəsaitləri, xüsusi vəsaitlər, maliyyə qoyuluşları və onların meydana gəlmə mənbələrinin araşdırılmasından, pul vəsaitləri və hesablaşmaların təhlilindən, dövriyyə vəsaitlərinin hərəkətindən, dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətinin təhlilindən, büdcə ilə eyni zamanda büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalardan, tədiyə intizamının təhlilindən və s. ibarətdir. Bu təhlil

isə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə uyğun olaraq, onların büdcə və digər təşkilatlarla əlaqələrini tənzimləyən sənədlərə, Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" qanununa müvafiq olaraq ilkin sənədləşmə, uçot reyestrləri və mühasibat uçotu hesabatlarına və s. məlumat mənbələrinə əsasən həyata keçirilməlidir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti haqqında əsas məlumat mənbəyi maliyyə və statistika hesabatlarıdır.

Bu paraqrafda müəssisələrin maliyyə vəziyyətini statistik öyrənmək üçün bu gün qida sənayesində respublikanın aparıcı şirkətlərini özündə birləşdirən Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin internet saytındakı açıqladıqları maliyyə hesabatlarından istifadə edəcəyik.

2014- 2015 – ci illərdə Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin ilin sonuna konsolidə edilmiş maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı aşağıdakı kimi olmuşdur: (33)

Cədvəl 2.8

2014 - 2015 – ci illərdə Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin konsolidə edilmiş maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat (ilin sonuna, manatla)

	2014	2015
Aktivlər		
Uzunmüddətli aktivlər		
Qeyri - maddi aktivlər	156,760	151.226
Torpaq, tikili və avadanlıqlar	130,776,763	129.986.917
Bioloji aktivlər	5,986,310	6.709.187
Törəmə müəssisələrə investisiyalar	262,460	262.440
Asılı müəssisələrə investisiya	2,293,513	2.133.677
İnvestisiya əmlakı	5.488,188	5.179.857
Satış üçün mövcud olan investisiyalar	5.500	500
Təxirə salınmış vergi üzrə aktivlər	4,141,335	9.925.608
	149,110.289	154.354.432
Cari aktivlər		
Bioloji aktivlər	89.710	-
Mal – material ehtiyatları	174.461.667	212.650.504
Ticarət və digər debitor borcları	59.513.110	59.924.980

Əlaqəli tərəflərdən alınacaq məbləğlər	32.432.431	35.094.137
Pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	8.659.095	6.138.234
	275.156.013	313.807.855
Cəmi aktivlər	424.266.842	468.162.287
Kapital və öhdəlikləri		
Kapital		
Ana müəssisənin təsisçilərinə aid kapital:		
Nizamnamə kapitalı	72.521.587	72.521.587
Bölüşdürülməmiş mənfəət	95.360.623	107.355.928
	167.882.210	179.877.515
Qeyri-nəzarət iştirak payı	-110.751	1.821.197
Cəmi kapital	167.771.459	181.698.712
Öhdəliklər		
Uzunmüddətli öhdəliklər		
Borc vəsaiti	93.530.717	74.087.802
Maliyyə icarəsi üzrə öhdəliklər	101.181	133.381
Maliyyə icarəsi üzrə təxirə salınmış mənfəət	46.740	87.900
Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	110.856	27.982
	93.789.494	74.337.065
Cari öhdəliklər		
Ticarət və digər kreditör borcları	7.733.914	20.503.249
Əlaqəli tərəflərin qarşısında öhdəliklər	76.358.200	130.525.828.
Borc vəsaitləri	71.759.122	54.476.110
Maliyyə icarəsi üzrə öhdəliklər	32.275	21.409
Maliyyə icarəsi üzrə təxirə salınmış mənfəət	21.377	21.582
Maliyyə vergisi üzrə kreditör borcu	6.800.551	6.578.332
	162.705.889	212.126.510
Cəmi öhdəliklər	256.495.383	286.463.575
Cəmi kapital və öhdəliklər	424.266.842	468.162.287

2.7. sayılı cədvəlin təhlili göstərir ki, Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin cəmi aktivləri uzun müddətli və cari aktivlərdən ibarət olmaqla 31 dekabr 2014 – cü il tarixinə 424.266.842 manat, 31 dekabr 2015-cü il tarixinə isə 468.162.287 manat təşkil etmişdir ki, bu da cəmi aktivlərin 2014 – cü illə müqayisədə 2015 – ci ildə 10,3% artdığını göstərir. Holdingin cari aktivlərinin belə artımı əsasən mal - material ehtiyatının artması hesabına baş vermişdir. Belə ki, bu göstəricinin səviyyəsi 2014 - cü ildə 174.461.667 manat, 2015 - ci ildə isə

212.650.504 manat təşkil etmişdir. 2014 – cü ildə cəmi aktivlərin 35,2% - ni uzunmüddətli aktivlər, 64,8% - ni cari aktivlər, 2015 - ci ildə isə 33,0 % - ni uzunmüddətli aktivlər, 67,0% - ni cari aktivlər təşkil etmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin cəmi öhdəlikləri 2014 - cü ildə 256.495.383 manat, 2015 - ci ildə isə 29.968.92 manat və ya 11,7 % artaraq, 286.463.575 manat təşkil etmişdir.

Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin cəmi kapitalı 2014 – cü ildə 167.771.459 manat, 2015- ci ildə isə 13.927.253 manat və ya 8,3 % artaraq 181.698.712 manat təşkil etmişdir. 31 dekabr 2015 - ci il tarixinə şirkətin 181.698.712 manat cəmi kapitalının 72.521.587 manatını nizamanmə, 107.355.928 manatını bölüşdürülməmiş mənfəət təşkil etmişdir. Deyilənləri Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin aşağıdakı konsolidə edilmiş kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatından daha aydın görmək olar:

Cədvəl 2.9

2015 – ci ildə Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin konsolidə edilmiş kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatı (ilin sonuna, manatla)

	Nizamnamə kapitalı	Bölüşdü - rülməmiş mənfəət	Cəmi əsas şirkətin sahibinə aid	Qeyri-nəzarət iştirak payı	Cəmi kapital
1 yanvar 2014-cü il tarixinə qalıq	72.509.316	72.230.405	151.739.721	-149.197	151.590.524
Təsisçilərlə əməliyyat:					
Nizamnamə kapitalının buraxılması	12.271	-	12.271	-	12.271
Cəmi məcmu gəlir	-	16.130.218	16.130.218	38.446	16.168.664
31 dekabr 2014-cü il tarixinə	72.521.587	95.360.623	167.882.210	-110.751	167.771.459

qalıq					
Təsisçilərlə əməliyyat:					
Törəmə müəssisələrin əlavə olunması	-	923.677	923.677	-	923.677
Törəmə müəssisələrin silinməsi	-	107.794	107.794	-	107.794
Qeyri-nəzarət iştirak payında artım	-	-	-	1.893.41	1.893.451
Cəmi ümumi gəlir	-	10.963.834	10.963.834	38.497	11.002.331
31 dekabr 2015-ci il tarixinə qalıq	72.521.587	107.355.928	179.877.515	1.821.17	181.698.712

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1 yanvar 2014 - cü il tarixinə şirkətin əsas sahibinə aid olan kapitalının həcmi 151.739.721 manat, o cümlədən nizamnamə kapitalının həcmi 72.509.316 manat, bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmi 72.230.405 manat olmuşdur. Şirkətin əsas sahibinə aid olan kapitalın həcmindən qeyri - nəzarət iştirak payını çıxmaqla cəmi kapitalın həcmi müəyyən etmək olar. Beləliklə, 1 yanvar 2014 - cü il tarixinə cəmi kapitalın qalığı 151.590.524 manat təşkil etmişdir.

31 dekabr 2014-ci il tarixinə nizamnamə kapitalının həcmi 72.521.587 manata bərabər olmuşdur. İlin əvvəli ilə müqayisədə nizamnamə kapitalının 12.271 manat artması, il ərzində nizamnamə kapitalının buraxılması hesabına baş vermişdir. İl ərzində şirkətin əldə etdiyi 16.130.218 manat məcmu gəlir nəticəsində ilin sonuna şirkətin bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmi isə 95.360.623 manata bərabər olmuşdur. 31 dekabr 2014 - cü il tarixinə cəmi kapitalının qalığı 167.771.459 manat təşkil etmişdir.

31 dekabr 2015 - ci il tarixinə nizamnamə kapitalının həcmi 31 dekabr 2014 - cü il ilə müqayisədə heç dəyişməsə də, bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmi 11.995.305

manat və ya 12,6% artaraq, 107.355.928 manata bərabər olmuşdur. Bu tarixə cəmi kapitalının qalığı 181.698.712 manat təşkil etmişdir.

2014 - 2015 – ci illərdə Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin konsolidə edilmiş məcmu gəliri haqqında hesabatı aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.10

2014 - 2015 – ci illərdə Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin konsolidə edilmiş məcmu gəliri haqqında hesabatı (ilin sonuna, manatla)

	2014	2015
Gəlir	300.017.539	309.528.712
Satışların və xidmətlərin maya dəyəri	-	-
	228.891.646	212.632.744
Məcmu mənfəət	71.125.893	96.895.968
Satış və paylaşdırma xərcləri	-6.757.838	-5.278.183
İnzibati və ümumi xərcləri	-41.347.584	-44.238.395
Maliyyə xərcləri – xalis	-4.666.469	-4.483.403
Bioloji aktivlərin ədalətli dəyərinin hesablanmasıdan gəlir (zərər)	-240.332	67.302
Asılı müəssisəyə investisiyadan mənfəət payı	39.875	2.131.227
Məzənnə xərci- xalis	-	-37.540.299
Digər gəlir – xalis	1.585.538	2.334.292
Vergidən əvvəl il üzrə mənfəət	19.739.083	9.888.509
Mənfəət vergisi	-3.570.419	1.113.822
İl üzrə mənfəət	16.168.664	11.002.331
İl üzrə digər məcmu gəlir	-	-
İl üzrə cəmi məcmu gəlir	16.168.664	11.002.331
İl üzrə mənfəətə aiddir:		
Ana Şirkətin təsisçilərinə	16.130.218	10.963.834
Qeyri-nəzarət payına	38.446	38.497
	16.168.664	11.002.331
İl üzrə digər məcmu gəlirə aiddir:		
Ana Şirkətin təsisçilərinə	16130.218	10.963.834
Qeyri-nəzarət payına	38.446	38.497
	16.168.664	11.002.331

Cədvəlin təhlili göstərir ki, Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin cəmi gəlirləri 2014-cü ildə 300.017.539 manat, 2015-ci ildə 309.528.712 manat təşkil edib. Bu o deməkdir ki, holding 2014-cü illə müqayisədə 2015 -ci ildə təxminən 9.511.173 manat və ya 3,2 % çox gəlir əldə etmişdir

Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələri 2014 – cü ildə 300.017.539 manat gəliri əldə edərkən 228.891.646 manat, 2015 - ci ildə 309.528.712 manat gəliri əldə etmək üçün 212.632.744 manat xərc (satışların və xidmətlərin maya dəyəri) çəkmişdir. Bunun nəticəsində holding 2014 – cü ildə 71.125.893 manat, 2015 – ci ildə 96.895.968 manat məcmu mənfəət əldə etmişdir. Vergidən əvvəl il üzrə mənfəətin səviyyəsi 2014 – cü ildə 19.739.083 manat, 2015 – ci 9.888.509 manat olmuşdur. 2015 – ci ildə vergidən əvvəl il üzrə mənfəətin həcmnin aşağı olmasının səbəbi manatın devalvasiyası ilə əlaqədar olmuşdur. Dolların məzənnəsinin qalxması ilə əlaqədar holding 2015 – ci ildə 37.540.299 manat zərər əldə etmişdir ki, bu da məcmu gəlir haqqında hesabatda məzənnə xərci kimi uçota alınmışdır. Müəssisənin il üzrə vergi çıxılmamışdan əvvəlki mənfəətinin həcmindən gəlir vergisini çıxmaqla il üzrə mənfəətin həcmi göstəricisini hesablamaq olar. İl üzrə mənfəətin və məcmu gəlirin həcmi 2014 – cü ildə 16.168.664 manat, 2015 – ci 11.002.331 manat təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələri 2014- ci ildə 16 milyon manatdan, 2015 – ci ildə isə 11 milyon manatdan çox təmiz qazanc əldə etmişdir.

Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin 2014 – cü ildə əldə etdiyi 16.168.664 manat mənfəətin və məcmu gəlirin 16130218 manatı və ya 99,8 % -i Ana Şirkətin təsisçilərinə, 38446 manatı və ya 0,2 % -i qeyri – nəzarət payına, 2015 – ci əldə etdiyi 11.002.331 manat mənfəətin və məcmu gəlirin 10.963.834 manatı və ya 99,6 % - i Ana Şirkətin təsisçilərinə, 38.497 manatı və ya 0,4 % -i qeyri – nəzarət payına aid olmuşdur.

Məcmu mənfəətdən xərcləri, yəni satış və paylaşdırma xərclərini, xalis maliyyə xərclərini, inzibati və ümumi xərclərini çıxıb, asılı müəssisəyə investisiyadan mənfəət payı və digər xalis gəlirlərin toplamaqla müəssisənin il üzrə vergi çıxılmamışdan

əvvəlki mənfəətinin həcmi hesablamalıdır. Onu da qeyd edək ki, bu göstəricini hesablayarkən bioloji aktivlərin ədalətli dəyərinin hesablanmasından əldə edilən gəlirin və ya zərərin məbləği də nəzərə alınır.

Beləliklə, “Azərsun Holding” MMC və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının statistik təhlili göstərir ki, holdingin 2015 - ci ildə baş verən iki devalvasiyanın nəticəsi olaraq “zərər içindəyik” söyləməsini təsdiqləmir. 2015 - ci ildə holdindinq devalvasiyaya görə 37.540.299 manat zərəre düşsə də, cəmi gəlirləri 309.528.712 manata bərabər olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, 2014 - cü ilə nisbətən 2015 – ci ildə holdingin təqribən 9,5 milyon manatdan çox gəliri olmuşdur.

NƏTİCƏ

Beləliklə, tədqiq etdiyim “Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik tədqiqi və qiymətləndirilməsi” adlı dissertasiya işinə əsasən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

Müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin statistik təhlili və qiymətləndirilməsi onların daha düzgün idarə olunması üçün çox vacibdir. Bu baxımdan müəssisənin maliyyə vəziyyətində əmələ gələn dəyişiklikləri müəyyən etmək, ona təsir göstərən əsas amilləri aşkara çıxarmaq, maliyyə vəziyyətinin müəssisənin kommersiya və maliyyə fəaliyyətlərinin nəticələrindən, müəssisənin maliyyəsi isə onun maliyyə vəziyyətindən asılılığını öyrənmək və maliyyə vəziyyətində gözlənilən meylləri müəyyən etmək statistik tədqiqatın əsas istiqamətlərindən hesab edilir.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti haqqında əsas məlumat mənbəyi bütün müəssisələr tərəfindən dövlət statistika orqanlarına öz maliyyə vəziyyətlərinə dair təqdim etdikləri mühasibat (maliyyə) və statistika hesabatlarıdır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı ayrı – ayrı informasiya istifadəçilərinin tələbatını ödəməyə imkan verən müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında informasiyaları özündə birləşdirir. Onun vasitəsilə müəssisənin əmlak vəziyyətini, maliyyə sabitliyini, ödəmə qabiliyyətini və başqa nəticələrini qiymətləndirmək mümkündür. Bu isə müxtəlif qərarların verilməsini məsələn, kredit verilməsinin və yaxud onun müddətinin artırılmasının mümkünlüyünü, işgüzar əlaqələrin etibarlılığını və s. müəyyən etməyə imkan verir.

Maliyyə vəziyyəti haqqında statistik hesabat formalarında manatla əks olunan ilkin məlumatlardan Azərbaycan Respublikası DSK ancaq ümumiləşdirici statistik göstəriciləri hesablayan zaman istifadə edir və bu məlumatların gizli saxlanmasına zəmanət verir.

Müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün maliyyə təhlilinin yerli və dünya təcrübəsinə əsaslanan bir sıra ümumiləşdirici göstəricilərindən istifadə edilir. Bu göstəricilərə müəssisənin ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən ödəmə qabiliyyəti əmsalı, 6 ay (bu müddət başqa da ola bilər) ərzində müəssisənin ödəmə qabiliyyətini bərpa edib və ya etməməsini xarakterizə etmək üçün müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin bərpası əmsalı, müəssisənin mütləq likvidlik əmsalı, təcili likvidlik əmsalı, cari likvidlik əmsalı, əmtəə - material dəyərliləri ehtiyatının likvidlik əmsalı, müəssisənin özünəməxsus vəsaiti ilə borc vəsaitləri arasındakı nisbəti əmsalı, maliyyə sabitliyi əmsalı, xüsusi vəsaitlərin (əmlakın) manevretmə qabiliyyəti əmsalı, amortizasiya yığılı əmsalı, müəssisənin əmlakının tərkibində əsas vəsaitlərin real dəyəri (qalıq dəyəri) əmsalı, müəssisənin əmlakının tərkibində əsas vəsaitlərin real dəyəri (qalıq dəyəri) əmsalı, müstəqillik əmsalı, müəssisənin maliyyə sabitliyi üçün zəruri olan xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğunu xarakterizə etmək üçün xüsusi vəsaitlərlə təmin olunma əmsalı aid edilir.

2010 – 2016 – cı ildə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların mənfəətinin həcmi gah artmış, gah da azalmışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların cəmi mənfəətinin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə 34,1%, 2014 –cü ildə 21,4% artmış, 2015 –ci ildə 12,5% azalmış, 2016-ci ildə isə 10,5% artmışdır. Cəmi mənfəətin həcmi 2013 – cü illə müqayisədə 2014 – cü ildə 9,5%, 2014 – cü illə müqayisədə 2015 – ci ildə 28% azalsa da, 2015 –ci illə müqayisədə 2016 – cı ildə 26,3% artmışdır.

Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların 2010 – cu ildə 19112,1 milyon manat cəmi mənfəətinin 92,4%-i, 2013-cü ildə 25636,5 milyon manat cəmi mənfəətinin 92,9% -i, 2014 –cü ildə 23210,0 milyon manat cəmi mənfəətinin 91,6%-i, 2015 –ci ildə 16713,8 milyon manat cəmi mənfəətinin 86,8%-i, 2016 –cı ildə 21116,6 milyon manat cəmi mənfəətinin 83,8%-i sənayedə yaranmışdır. 2010 – 2016 – cı ildə Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların cəmi mənfəətinin 2010 – cu ildə 7,6%-i, 2013-cü ildə 7,1% -i, 2014 –

cü ildə 8,4%-i, 2015 –ci ildə 13,2 %-i, 2016 –cı ildə 16,2 %-i kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə, tikinti, ticarət və sair sahələrdə yaranmışdır.

Respublika üzrə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlarda yaranan mənfəətin tərkibində ən az mənfəət kənd təsərrüfatında yaranan mənfəətin payına düşür. Bu isə hər şeydən əvvəl son illərdə kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının azalması ilə əlaqədardır. 2011 – 2016 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı ildən – ilə azalsa da, bu illərdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin böyük əksəriyyəti gəlirlə işləmişlər. Beləki, 2011- ci ildə fəaliyyət göstərən 1917 müəssisədən 1761 –i və ya 91,9%-i, 2012- ci ildə 1774 müəssisədən 1665 – i və ya 93,9%-i, 2013 - cü ildə 1669 müəssisədən 1590-ı və ya 95,3% -i, 2014 - cü ildə 1701 müəssisədən 1577-i və ya 92,7%-i, 2015 - ci ildə 1659 müəssisədən 1530-u və ya 92,2% -i, 2016 – ci ildə 1592 müəssisədən 1488-i və ya 93,5% -i gəlirlə, 2011- ci ildə 156-sı və ya 8,1%-i, 2012- ci ildə 109-u və ya 6,1%-i, 2013 - cü ildə 79 –u və ya 4,7%-i, 2014 - cü ildə 124 –ü və ya 7,3%-i, 2015 – ci ildə 129 –u və ya 7,8%-i, 2016- cı ildə 104-ü və ya 6,5% zərərli işləmişlər.

2011-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələrində satılmış məhsulların rentabelliği gah artmış, gah da azalmışdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı müəssisələrində satılmış kartofun rentabelliği 2011 – ci ildə 15,6%-ə, 2012 – ci ildə 22,5%-ə, 2013 - cü ildə 4,4%-ə, 2014 – cü ildə 26,2%-ə, 2015 – ci ildə 17,6%-ə, 2016 – cı ildə 261,1% - ə bərabər olmuşdur.

2016 – cı illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlarda mənfəətin həcmi 21116,6 milyon manat, zərərin həcmi isə 5253,5 milyon manat təşkil etmişdir. Lakin iqtisadiyyatın ayrı – ayrı sahələrinin bəziləri (kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, sənaye müəssisələri, o cümlədən mədənçıxarma və emal sənayesi, tikinti, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, informasiya və rabitə, peşə, elmi və texniki fəaliyyətlə məşğul olan, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial

təminat, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan (və digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan) müəssisələri ili mənfəətlə başa vursalar da, bəzi (elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesi, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesi, maliyyə və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar aparan, təhsil və istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən) müəssisələr zərərli işləmişlər.

Mənfəətin səviyyəsinə amillərin təsirinin öyrənilməsində korrelyasiya-reqresiya üsullarının tətbiqi də səmərəli nəticə verir. Məsələn, məlumdur ki, mənfəətin məbləği məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa mənfəətin məbləği də bir o qədər çox olar. Deməli, mənfəətin məbləği ilə məhsul istehsalına çəkilən xərclərin (məhsul vahidinin maya dəyəri və ya əmtəəlik məhsulun bir manatına düşən xərcin) səviyyəsi arasında tərs əlaqə vardır.

Apardığımız hesablamalara əsasən mənfəətin məbləği ilə məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi arasında xətti korrelyasiya əmsalının qiyməti 0,497–yə, elastiklik əmsalının qiyməti isə 0,192-ə bərabər olmuşdur .

Müəssisənin ümumi rentabelliyyəsinin göstəricisi bir - birilə əlaqəli olan üç göstəricinin yəni satılmış məhsulun rentabelliyyəsi, əsas və dövriyyə fondlarının etdiyi dövrlərin sayı və balans mənfəəti əmsalının hasilinə bərabərdir. Bu göstəricilərdən hər hansı birinin dəyişməsi müəssisənin ümumi rentabelliyyəsi göstəricisinin səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərməlidir. Ümumi rentabellik göstəricisinin dinamikasını öyrənmək üçün indekslər sistemindən istifadə edilir.

Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin hesabatların statistik təhlili göstərir ki, şirkətin cəmi aktivləri uzun müddətli və cari aktivlərdən ibarət olmaqla 31 dekabr 2014 – cü il tarixinə 424.266.842 manat, 31 dekabr 2015 - cü il tarixinə isə 468.162.287 manat təşkil etmişdir ki, bu da cəmi aktivlərin 2014 – cü illə müqayisədə 2015 – ci ildə 10,3% artdığını göstərir. Holdingin cari aktivlərinin belə artımı əsasən mal-material ehtiyatının artması hesabına baş vermişdir. Belə ki, bu

göstəricinin səviyyəsi 2014 – cü ildə 174.461.667 manat, 2015 - ci ildə isə 212.650.504 manat təşkil etmişdir. 2014 – cü ildə cəmi aktivlərin 35,2% -ni uzunmüddətli aktivlər, 64,8% - ni cari aktivlər, 2015 - ci ildə isə 33,0% - ni uzunmüddətli aktivlər, 67,0% - ni cari aktivlər təşkil etmişdir.

Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələrinin cəmi gəlirləri 2014 - cü ildə 300. 017.539 manat, 2015-ci ildə 309.528.712 manat təşkil edib. Bu o deməkdir ki, holding 2014 - cü illə müqayisədə 2015 - ci ildə təxminən 9.511.173 manat və ya 3,2 % çox gəlir əldə etmişdir. Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələri 2014 – cü ildə 300.017.539 manat gəliri əldə edərkən 228.891.646 manat, 2015 - ci ildə 309.528.712 manat gəliri əldə etmək üçün 212.632.744 manat xərc çəkmişdir. Bunun nəticəsində holding 2014 – cü ildə 71.125.893 manat, 2015 – ci ildə 96.895.968 manat məcmu mənfəət əldə etmişdir. Məcmu mənfəətdən xərcləri, yəni satış və paylaşdırma xərclərini, inzibati və ümumi xərclərini, xalis maliyyə xərclərini çıxıb, asılı müəssisəyə investisiyadan mənfəət payı və digər xalis gəlirlərin toplamaqla müəssisənin il üzrə vergi çıxılmamışdan əvvəlki mənfəətinin həcmi hesablamaq olar. Onu da qeyd edək ki, bu göstəricini hesablayarkən bioloji aktivlərin ədalətli dəyərinin hesablanmasından əldə edilən gəlirin və ya zərərin məbləği də nəzərə alınır. Bu göstəricinin səviyyəsi 2014 – cü ildə 19.739.083 manat, 2015 – ci 9.888.509 manat olmuşdur. 2015 – ci ildə vergidən əvvəl il üzrə mənfəətin həcmi aşağı olmasının səbəbi manatın devalvasiyası ilə əlaqədar olmuşdur. Dolların məzənnəsinin qalxması ilə əlaqədar holding 2015 – ci ildə 37.540.299 manat zərər əldə etmişdir ki, bu da məcmu gəlir haqqında hesabatda məzənnə xərci kimi uçota alınmışdır. Müəssisənin il üzrə vergi çıxılmamışdan əvvəlki mənfəətinin həcmindən gəlir vergisini çıxmaqla il üzrə mənfəətin həcmi göstəricisini hesablamaq olar. İl üzrə mənfəətin və məcmu gəlirin həcmi 2014 – cü ildə 16.168.664 manat, 2015 – ci 11.002.331 manat təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərsun Holding və onun törəmə müəssisələri 2014 - ci ildə 16 milyon manatdan, 2015 – ci ildə isə 11 milyon manatdan çox təmiz qazanc əldə etmişdir

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017, ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2017
2. A.M,Hüseynova Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti . Bakı, 2003
3. A.C.Məmmədov. Müəssisələr statistikas1. Dərslik, Bakı, 2011
4. S.M.Yaqubov, Ə.İ.Əliyev. Maliyyə və bank statistikas1. Dərslik. Bakı, 2015
5. S.M.Yaqubov, Ə.İ.Əliyev. Statistika. Dərslik. Bakı, 2015
6. S.M.Yaqubov, A.C.Məmmədov. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik. Bakı, 2011
7. S.M. Hacıyev. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2005
8. S.M. Yaqubov, Ə.İ. Əliyev. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2006
9. S.Y.Müslümov, R.N.Kazımov “Maliyyə iqtisadi təhlil”. Dərslik. Bakı, 2012
10. R.Ş. Məmmədov. “Sənaye statistikas1” II hissə. Dərs vəsaiti. Bakı, 1998
11. İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, N.M.İsmayılov “İqtisadi təhlil”. Dərslik. Bakı, 2010
12. Q.N. Liferenko. Müəssisənin maliyyə təhlili. Dərsik. Bakı, 2010
13. T.Ə Hüseynov. Firmanın iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2009
14. H.İ.Namazəliyev. Sənayenin müəssisələrin təsərfat fəaliyyəininin iqisadi təhlili Dərslik. Bakı, 1995
15. Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, I hissə. ADSK. Bakı, 2008
16. М.С.Абрютина, А.В.Грачев. Анализ финансово - экономической дея - тельности предприятия. М., 2013.
17. Адамов В.Е., Ильенкова С.Д. и др. Экономика и статистика фирм: Учебник М., 1996
18. С. А. .Бурцева Статистика финансов, Учебник М., 2014.
19. О.Б. Веретенникова Финансы предприятий: Учеб. пос. Екатеринбург, 2009.
20. К. В.Екимова, Т. В. Шубина Финансы организаций (предприятий) М., 2013
21. М.Н. Крейнина Финансовый анализ. М., 2010

22. Н. П. Любушин Экономический анализ: учеб.пос. М., 2010
23. Т.Ю. Мазурина Финансы организаций (предприятий). М., 2013.
24. И. А. Михайлова и друг. Оценка финансового состояния предприятия. М., 2013.
25. Н.В. Никитина Корпоративные финансы, учеб. пос. М., 2014.
26. Г.В. Савицкая Анализ хозяйственной деятельности предприятия, М., 2015.
27. Т.В. Чернова Экономическая статистика Учеб. пос. Таганрог., 1999
28. А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулин, . Е.В. Негашев Методика финансового анализа. М., 2014.
29. Экономическая статистика. Учеб. (Под ред. Ю.Н.Иванова) М., 2012
30. www.stat.gov.az

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Объем работы на 80 страницах. В списке даны 30 литературных наименований.

Первая глава диссертации называется **«Финансовое состояние предприятий как объект статистического исследования»**. В этой главе исследовано значение статистического анализа финансового состояния предприятий, изучены обязанности и источники информации, определены цель оценки финансового состояния предприятий и система показателей и разъяснены правила подсчетов финансовых коэффициентов, использованных в исследовании финансового состояния предприятий.

Вторая глава диссертации называется **«Статистический анализ и оценка показателей, характеризующих финансово-хозяйственную деятельность предприятий»**. В этой главе статистически анализированы показатели, характеризующие финансовые результаты организаций и предприятий в Азербайджанской Республике, подсчет доходов и рентабельных показателей предприятий и статистически изучено влияние факторов на их изменения, подсчитана сумма доходов по методу корреляция-регрессия товарной продукции, плотность которой зависит от уровня расходов в пределах одного маната, и статистически исследовано финансовое состояние Азерсун Холдинга и его дочерних предприятий.

В конце исследования были сформулированы результаты и предложения, а также дан список использованной литературы.

SUMMARY

The dissertation consists of introduction , 2 chapters, the conclusion and the list of used literature. The total volume of the work is 80 pages. The Literature list contains 30 names of literature.

The first chapter of the dissertation work is called "The Business financial status as a subject of statistical study." In This chapter the importance of statistical analysis of the financial position of the enterprises have been examined, its function and information sources have been studied, the purpose and indicators of the financial position of the entity has been determined and the rules for calculating the financial ratios used in the research of the financial condition of enterprises have been explained.

The second chapter of the dissertation work is called "Statistical analysis and evaluation of the indicators characterizing the enterprises' financial and economic activity". In this chapter, the indicators characterizing the financial results of the enterprises and the organizations in the Republic of Azerbaijan have been statistically analyzed, the calculation of income and profitability indicators of the enterprises and the impact on their factors have been statistically calculated, the degree of dependence of the amount of profit on the level of expenses per AZN of the commodity product have been calculated by the correlation and regression method and the financial status of Azersun Holding and its affiliated companies has been statistically investigated.

At the end the results and the suggestions of the research have been formulated and the list of the used literature has been given.